

Tomasz Kurasieński

 <https://orcid.org/0000-0002-8158-1104>

## Jak to z tym cisem było? Drewno cisowe jako surowiec do produkcji naczyn klepkowych w kontekście wczesnośredniowiecznych znalezisk nekropolicznych pochodzących z ziem polskich

What was it like with that yew tree?  
Yew wood as a raw material for the production  
of stave-built vessels in the context of early medieval  
cemetery finds from Polish lands

**Abstrakt:** Analizy paleobotaniczne wskazują, że wśród naczyń klepkowych notowanych w grobach na terenie ziem polskich przeważają okazy wykonane z drewna cisowego (14 egzemplarzy). Częste wyposażanie pochówków w pojemniki cisowe znajduje potwierdzenie dla wielu obszarów europejskich i nie ogranicza się tylko do wczesnego średniowiecza. Obserwacja ta skłania do postawienia pytania o powody, dla których preferowano ten rodzaj surowca. Przyczyn upatrywać należy w korzystnych parametrach technologiczno-użytkowych drewna cisowego, co przejawiało się w jego trwałości i odporności w zmiennych warunkach wilgotnościowych. Po odpowiedniej obróbce zapewniało ono wytrzymałość i szczelność naczynia. Nie bez znaczenia była także efektowna barwa, podnosząca walory wizualne pojemnika. Istnieją jednak przesłanki świadczące o tym, że nadrzędne znaczenie mogły mieć treści wierzeniowo-magiczne i symboliczne wiążące się z cisem, drzewem budzącym skojarzenia ze śmiercią, żalobą i sferą pozadoczesną, a jednocześnie ze stałością i nieśmiertelnością. Mamy tego świadectwa w wielu kulturach. Wiązało się to z biologicznymi właściwościami i siedliskowymi preferencjami cisu.

Niemal wszystkie części tego długowiecznego i trwałego drzewa wykazują bowiem silne działanie toksyczne. Wobec powyższego zastanawia, czy naczynia wytwarzane z tego tworzywa pełniły funkcje naczyń użytkowych. Liczne pozostałości wczesnośredniowiecznych naczyń i innych przedmiotów codziennego użytku pochodzących z terenów ziem polskich, wykonanych z drewna cisowego, wykluczają raczej możliwość ich znacznej szkodliwości dla zdrowia człowieka. Potwierdzają to wyniki specjalistycznych analiz, aczkolwiek wskazywana jest konieczność dalszych badań uzupełniających. Konotacje cisu ze sferą zaświatową szczególnie dobrze określają przydatność naczyń cisowych w obrzędowości pogrzebowej, nie tylko – jak w przypadku innych naczyń wkładanych do grobów – w samym kulcie zmarłych, ale też w charakterze wyznacznika statusu pochowanej osoby. Dzięki poręcznym rozmiarom i funkcjonalności, a zwłaszcza specjalnemu i cennemu drewnu, pojemniki te nadawały się do spożywania posiłków bądź trunków na stołach przedstawicieli warstw uprzywilejowanych.

---

**Słowa kluczowe:** cis pospolity (*Taxus baccata* L.), naczynia klepkowe, wyposażenie pośmiertne, naczynia w grobach, obrzędy pogrzebowe, drewno cisowe, symbolika cisa, znaczenie apotropaiczne, wczesne średniowiecze

---

Pozyskiwane z wczesnośredniowiecznych cmentarzysk zasoby źródłowe jednoznacznie pokazują, iż w ówczesnej obrzędowości grzebalnej istotną rolę odgrywały różnego rodzaju naczynia. Znaczną ich część stanowiły pojemniki drewniane, wśród których – mimo szątkowego na ogół stanu zachowania – można wyodrębnić konkretne formy, takie jak czerpaki, talerze czy wiadra, przy czym tych ostatnich odnotowano najwięcej<sup>1</sup>. Duża podatność na rozkład omawianych naczyń znacznie ogranicza możliwości oceny paleobotanicznej drewna, z którego były one wykonywane. Szczególnie dotkliwie uwydatnia się to w odniesieniu do pojemników pochodzących z cmentarzysk, aczkolwiek próby określenia przynależności gatunkowej surowca podejmowane były sporadycznie, zwłaszcza jeśli chodzi o starsze badania. W efekcie dysponujemy krótkim wykazem oznaczeń specjalistycznych dla okazów „grobowych” z ziem polskich. Tym cenniejsze są informacje o talerzach z cmentarzysk w Dziekanowicach, stan. 22 (grób nr 51/99) i Kałdusie, stan. 4 (grób nr 60/00), które powstały z wykorzystaniem – odpowiednio – drewna jesionowego (*Fraxinus excelsior* L.) (Wrześcińska, Wrześciński 2005: 168; Wrześciński 2022: 210) i klonowego (*Acer* sp. L.) (Chudziak 2001: 80).

Dłuższą serią analiz, aczkolwiek wciąż niezadawalającą, objęto wiadra. W świetle aktualnego stanu wiedzy z 28 z nich ma mniej lub bardziej przybliżone określenia dendrologiczne drewna (tab. 1)<sup>2</sup>. W większości przypadków stwierdzono obecność pozostałości cisu (ryc. 1). Są to pojemniki z Bodzi, grób nr E853 – 1 egz. (ryc. 2:1; Koszałka 2015: 141–142 [tab. 5.2]; 2016: 96 [tab. 2.3.D.2.], 97; Zamelska-Monczak 2015: 303; 2016: 271), Glinna, groby nr 12 i 18 – 2 egz. (ryc. 2:2–3; Kurasiński 2015a: 202; w druku b), Krakowa–Zakrzówka, groby nr 8, 9, 19, 36, 50 i 69 – 6 egz. (ryc. 2:4–8; Morawski, Zaitz 1977: 139; Gluza 1977: 201–202 [tab. 1]; Zaitz 2006), Lubienia, groby nr 5 i 11 – 2 egz. (ryc. 2:9–10; Kurasiński, Skóra 2012: 57; Michniewicz 2012: 335–336), Poznań–Śródki, groby nr 69 i 161 – 2 egz. (ryc. 2:11; Pawlak 1999: 120; Pawlak, Pawlak 2007: 76) i Sowinek, grób nr 10B – 1 egz.

---

1 Przewaga wiader mogła wynikać z ich relatywnie lepszego stanu zachowania w porównaniu z pozostałymi kategoriami naczyń na skutek obecności metalowych elementów konstrukcyjnych (obrace, zaczepy, pałaki). Istotne mogły być także preferencje związane z potrzebami obrzędowymi.

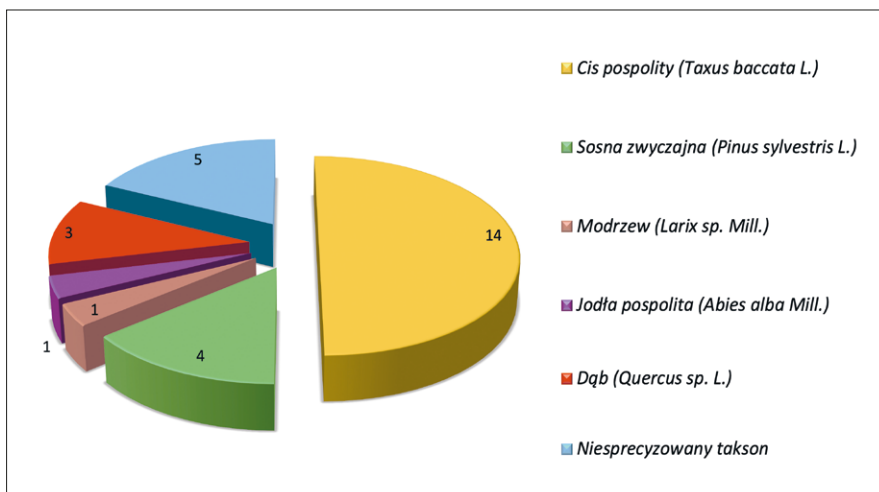
2 Za udostępnienie i możliwość zweryfikowania informacji na temat surowcowych określeń wiader z Giecza i Poznań–Śródki podziękowania niech przyjmą Pani Magda Miciak i Pan Paweł Pawlak.

(ryc. 2:12; Krzyszowski 2014: 139, 153). Łącznie takich pojemników mamy 14, pochodzących z sześciu cmentarzysk (ryc. 3). Sięgano też po inne drzewa iglaste. Trzy okazy z Sowinek, groby nr 7, 70 i 157 (Krzyszowski 2014: 139, 153–154 156) oraz jeden z Giecza, grób nr 21/15 miały klepki sosnowe (*Pinus sylvestris* L.) (informacja ustna), a w jednym z grobów odkrytych w Lubieniu (nr 9) natrafiono na okaz wykonany z modrzewia (*Larix* sp. Mill.) (Kurasiński 2012: 292; Kurasiński, Skóra 2012: 57; Michniewicz 2012: 335–336). Z kolei w grobie nr 23/02 z Dziekanowic, stan. 22, stwierdzono pozostałości jodły (*Abies alba* Mill.) (Wrzesiński 2022: 215). Ponadto na okuciach pięciu innych wiader: z Lubienia, grób nr 51 (Kurasiński, Skóra 2012: 57; Michniewicz 2012: 337), Giecza, grób nr 16/16 (informacja ustna), Poznań–Śródki, grób nr 170 (Kurasiński 2023: 200), Radomia,

**Tab. 1.** Zestawienie wiader odkrytych na wczesnośredniowiecznych cmentarzyskach z ziem polskich pod względem oceny dendrologicznej pozostałości drewna.

Cmentarzysko	Ocena dendrologiczna						Σ
	Iglaste					Liściaste	
	Cis pospolity ( <i>Taxus baccata</i> L.)	Sosna zwyczajna ( <i>Pinus sylvestris</i> L.)	Modrzew ( <i>Larix</i> sp. Mill.)	Jodła pospolita ( <i>Abies alba</i> Mill.)	Nieokreślony takson	Dąb ( <i>Quercus</i> sp. L.)	
Bodzia	1	–	–	–	–	–	1
Cieple	–	–	–	–	–	2	2
Dziekanowice	–	–	–	1	–	1	2
Giecz	–	1	–	–	1	–	2
Glinno	2	–	–	–	–	–	2
Kraków–Zakrzówek	6	–	–	–	–	–	6
Lubień	2	–	1	–	1	–	4
Poznań–Śródka	2	–	–	–	1	–	3
Radom	–	–	–	–	1*	–	1
Sowinki	1	3	–	–	1	–	5
Σ	14	4	1	1	5	3	28

\* świerk lub modrzew



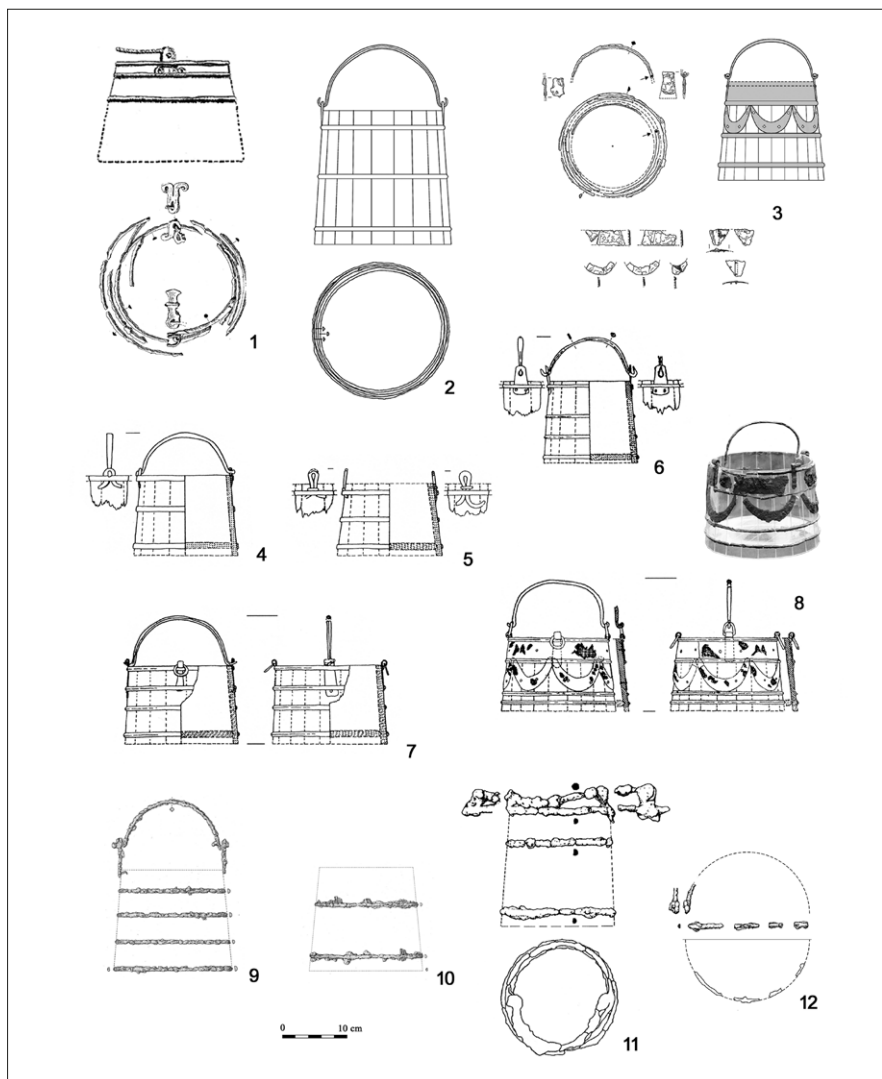
**Ryc. 1.** Udział poszczególnych gatunków drzew, będących surowcem do produkcji klepek wiader odkrytych na wczesnośredniowiecznych cmentarzyskach z ziem polskich.

grób nr 29 (Kurasiński, Skóra 2016: 58, 132; Michniewicz, Kurasiński 2020: 179)<sup>3</sup> i Sowinek, grób nr 151 (Krzyszowski 2014: 139 [tab. 1, poz. 6], 156), stwierdzono resztki tkanek drzewa iglastego o nieustalonym ściśle gatunku. Na powyższym tle wyróżniają się pojemniki z Ciepłego, groby nr 42/2009 i 43/2009 (Badura, Skrzyński 2019: 299 [tab. 4.14], 302; Janowski 2019: 272) i Dziekanowic, grób nr 28/00 (Wrzesiński 2022: 215), które powstały przy użyciu drewna drzewa liściastego, a konkretnie dębiny (*Quercus sp. L.*).

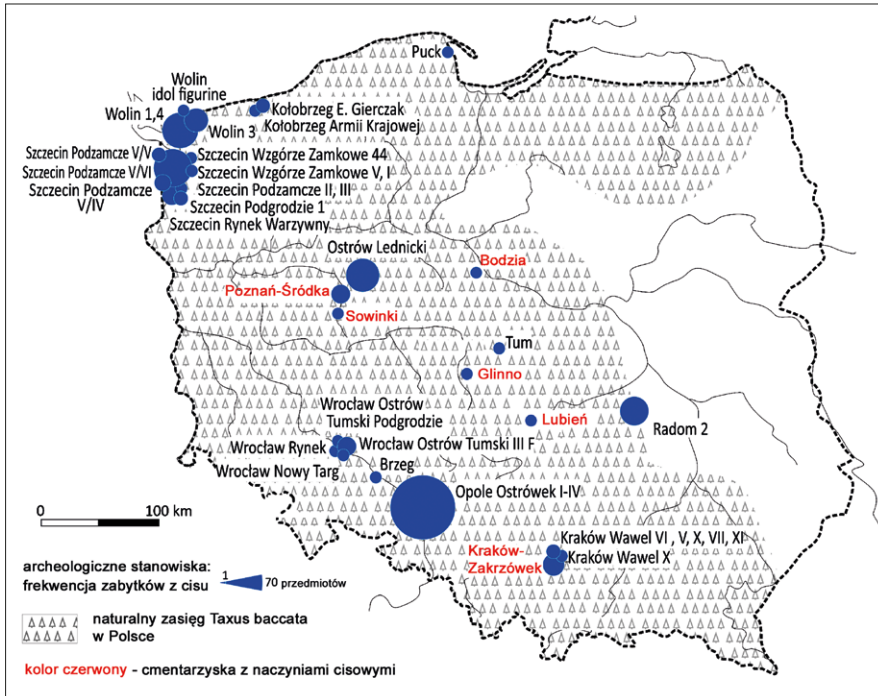
Zaznaczająca się przewaga naczyń klepkowych wykonanych z cisu znajdowanych na cmentarzyskach<sup>4</sup> skłania do postawienia pytania o powody, dla których preferowano akurat ten rodzaj surowca, tym bardziej, że mamy do czynienia z szerszym zjawiskiem chronologiczno-terytorialnym. Częste wyposażanie grobów w pojemniki cisowe znajduje bowiem potwierdzenie dla wielu obszarów europejskich i nie ogranicza się tylko do wczesnego średniowiecza. Naczynia takie znane są już z cmentarzysk okresu lateńskiego (Vidal 1976: 172, 188; Harding 2007: 157–159), a później także rzymskiego i wędrowek ludów (Zeman 1956: 92; Heiligendorff 1957: 126, 132; Szydłowski 1984: 52, 131; Solberg 2005: 428–430 [tab. 2], 431–432; Becker 2006: 355; Hellmund 2010; Michniewicz 2023: 189, 196–197).

<sup>3</sup> W tym przypadku może to być świerk lub modrzew.

<sup>4</sup> Fragmenty drewna cisowego stwierdzono w grobie nr 14 w Poznaniu–Śródcie, będące, być może, pozostałością przedmiotu (naczynia?) drewnianego, złożonego do jamy grobowej prawdopodobnie w formie daru (Pawlak 1998: 240, 264). Nie dysponujemy jednak danymi na temat jego usytuowania w grobie.



**Ryc. 2.** Wiadra cisowe odkryte na wczesnośredniowiecznych cmentarzyskach z ziem polskich. 1 – Bodzia, grób E853 (wg Zamelska-Monczak 2016: ryc. 3.10.6); 2 – Glinno, grób 12 (wg Kurasiński, w druku b); 3 – Glinno, grób 18 (wg Kurasiński 2015a: ryc. 3); 4 – Kraków–Zakrzówek, grób 9 (wg Morawski, Zaitz 1977: tabl. I:24); 5 – Kraków–Zakrzówek, grób 19 (wg Morawski, Zaitz 1977: tabl. III:11); 6 – Kraków–Zakrzówek, grób 36 (wg Morawski, Zaitz 1977: tabl. VI:13); 7 – Kraków–Zakrzówek, grób 50 (wg Morawski, Zaitz 1977: tabl. VIII:9); 8 – Kraków–Zakrzówek, grób 69 (wg Morawski, Zaitz 1977: tabl. XII:4; Zaitz 2006: ryc. 25); 9 – Lubień, grób 5 (Kurasiński, Skóra 2012: tabl. V:6); 10 – Lubień, grób 11 (Kurasiński, Skóra 2012: tabl. X:6); 11 – Poznań–Śródka, grób 69 (wg Pawlak 1999: ryc. 2:2); 12 – Sowinki, grób 10B (wg Krzyszowski 2014: ryc. 6:2). Oprac. T. Kurasiński.



**Ryc. 3.** Rozprzestrzenienie wczesnośredniowiecznych cmentarzysk na terenie ziem polskich z grobami zawierającymi wiadra cisowe na tle innych stanowisk z wyrobami wykonanymi z tego drewna (wg Cywa, Kula 2023: ryc. 3 – zmodyfikowana).

Wysoka frekwencja pojemników cisowych notowana jest na cmentarzyskach merowińskich i anglosaskich (Cook 2004: 31; Mason i in. 2008: 16; Comey 2013: 108, 112–114; Valleé 2016: 4.4; von Freeden 2018: 90 [tab. 1], 92). Znane są także przykłady skandynawskie okresu wikingów (Heen-Petersen 2020: 13, 15 [tab. 2.1]). Z drewna cisowego w większości wykonywane były także naczynia pochodzące z grobów awarskich (Hajnalová 1987: 381; 1993: 347; Zabojuń 2006: 114–115). Potwierdzają to także analizy dendrologiczne pozostałości wiaderek znalezionych na cmentarzyskach z terenów słowiańskich spoza ziem polskich – Czech, Moraw, Rusi (Opravil 2000: 175; Profantová 2007: 198; Kočárová, Kočár 2010: 27; 2023: 157; Kočárová i in. 2012: 344–345, 347; Havrda, Žďárská 2017: 112, 124; Liwoch 2018: 26).

Zanim jednak przejdziemy do zasadniczej części dociekań dobrze będzie nadmienić, że wszędzie tam, gdzie w przeszłości drzewa stanowiły wyróżniający się i podstawowy element ekosystemu, kształtował się ich bezpośredni związek z człowiekiem. Trwałość i intensywność tych więzi zaznaczała się na różnych polach aktywności ludzkiej, zarówno w codziennym gospodarowaniu, jak i całej gamie działań i zachowań pozautylitarnych. Będąc źródłem pożywienia i w rozmaity

sposób wykorzystywanego surowca, drzewa (oraz ich zbiorowiska) decydowały o jakości warunków bytowych człowieka. Powiązania te nie sprowadzały się do jednostronnej eksploatacji zasobów leśnych i ich kontrolowania w celu zaspokajania li tylko doraźnych potrzeb ludzkich. Drzewa, na równi z innymi roślinami, stanowiły składnik otoczenia, będący w stanie regulować i znacząco wpływać na życie ludzi poprzez swój cykl wzrostu i rozwoju oraz specyfikę gatunkową, wykazując daleko posuniętą sprawczość. W owym dialogu, ukazującym złożoność i różnorodność powiązań, ci najokazalsi przedstawiciele flory pozycjonowani byli jako aktywne i autonomiczne byty (podmioty) obdarzone szczególnymi właściwościami lub mocami (na ten temat m.in. Jones, Clocke 2008; Jones 2011; Agapkina 2013; Herva, Lahelma 2020: 63–70; Rival 2020; Abbott 2021; zob. także van der Veen 2014). Wolno powiedzieć, że *trees serve as concrete and material representations of life, from its most physical to its most abstract connotations* (Rival 2020: 26). Wokół nich kształtowały się treści symboliczne i mitologiczno-wierzeniowe, będące podstawą zwyczajów, obrzędów i praktyk o charakterze religijno-magicznym, do czego wgląd dają dane historyczne, etnograficzne, folklorystyczne i językoznawcze (zob. np. Fischer 1938; Ziółkowska 1983; Marczevska 2001; Hooke 2010; Zaraś-Januszkiewicz 2016; Agapkina 2019; Hageneder 2020). Jednocześnie dwukierunkowe i splecione relacje z drzewami i ich znaczeniami mogły *mediate the 'value' afforded to wood, why particular species were chosen, and how that material might or might not then be used and reused* (Sands 2022: 15).

Niewątpliwie o eksponowanym miejscu drzew w krajobrazie kulturowym i reakcji na nie w znacznej mierze decydowały cechy biologiczne i morfologiczne poszczególnych ich gatunków (Galera 2007; Jones 2011: 160, 163–164). Te naturalne predyspozycje przesądzały zarazem o przydatności drewna przeznaczonego do dalszej obróbki. Pod tym względem cis wyróżniał się całym szeregiem specyficznych własności, które rzutować musiały na jego szczególną pozycję w świecie roślinnym.

Cis pospolity (*Taxus baccata* L.), bo o tym konkretnie gatunku należy w naszym przypadku mówić, jest zimozielonym drzewem, które w sprzyjających warunkach dorasta maksymalnie do 20–25 m, ale może też przybierać formę krzewiastą (ryc. 4:1–2). W naturalnych zespołach nigdy nie tworzy zwartych i czystych drzewostanów, lecz rośnie pojedynczo lub w grupach w podszyciu lasów liściastych i mieszanych. Należy do dość nielicznej grupy roślin dwupiennych rozdzielnopłciowych, co znaczy, że męskie i żeńskie organy rozrodcze tworzą się na różnych osobnikach. Kora o barwie czerwono-brązowej, wiśniowo-szarej do rdzawoszarej jest cienka i gładka, z tendencją do łuszczenia się dużymi płatkami (ryc. 4:1). Cis wykazuje dużą tolerancję w stosunku do natężenia światła, we wczesnych etapach wzrostu jest wybitnie cienioznośny. Ma duże zdolności regeneracyjne, toleruje bowiem przycinanie, co wpływa na zagęszczenie, a całkowicie





**Ryc. 4.** Pokrój cisu pospolitego. 1 – forma drzewiasta (wg Johnson 2011: ryc. na s. 23);  
2 – forma krzewiasta (fot. T. Kurasiński).



**Ryc. 5.** Nibyjagody cisu pospolitego (wg Adamowski 2015a: ryc. na s. 3).



przemarznięty potrafi się odrodzić. Jest drzewem bardzo wolno rosnącym, zarówno na grubość, jak i na wysokość, a przy tym wyjątkowo długowiecznym, dożywającym 1000 lat, a nawet dłużej<sup>5</sup> (szczegółowa charakterystyka botaniczna podana m.in. w Bugała 1975; Johnson 2011: 22–23; Dörken, Hetzel 2017; Seneta i in. 2021: 55–56). Drewno tego gatunku w przeciwieństwie do większości drzew iglastych nie zawiera żywicy. Jest ono nadzwyczaj wytrzymałe i trwałe, a przy tym elastyczne, sprężyste i łupliwe, choć niełatwe w obróbce. Wykazuje ponadto odporność na gnicie i nie wypacza się pod wpływem wilgoci. Ma efektowną barwę i rysunek słojów oraz daje się nadzwyczaj dobrze polerować (ryc. 9). Cechuje się też dużą wartością energetyczną (Alexandrowicz 1855: 38; Molski 1968: 494; Krzysik 1975: 295, 310, 536, 591, 646; Keunecke i in. 2007; Godet 2008: 40; Seneta i in. 2021: 55). Warto dodać, że cisina jest mało podatna na żerowanie owadów (Daniewski i in. 1998), wykazuje również działanie antybakteryjne i grzybobójcze (Erdemoğlu, Şener 2001).

Co jednak najważniejsze, cis należy do roślin trujących. Niemal wszystkie części tego drzewa, za wyjątkiem mięsistej osnówki otaczającej nasiono<sup>6</sup> (ryc. 4), są silnie toksyczne zarówno dla ludzi, jak i zwierząt, zwłaszcza koni<sup>7</sup>. Odpowiedzialne za to są pseudoalkaloidy z grupy taksyn, głównie taksyna B i jej izomer – izotaksyna B (np. Kite i in. 2000; Wilson i in. 2001; Wilson, Hooser 2007; Stępniań-Stołyga 2004: 25; Tiwary i in. 2005; Seneta i in. 2021: 56)<sup>8</sup>.

- 
- 5 Wiele ponad dwutysięcletnich okazów rośnie w parkach przykościelnych na terenie Wielkiej Brytanii i północnej Francji (Johnson 2011: 22). Za najstarsze drzewo tego gatunku uważa się okaz rosnący w Fortingall w Szkocji, którego wiek szacowany jest nawet na 5 tys. lat (Thomas, Polwart 2003: 498; Cusack 2013: 114, 121). Do długowiecznych należą też cisy z Półwyspu Iberyjskiego (Uzquiano i in. 2015: 230). W Polsce za najbardziej wiekowy cis uchodzi drzewo z Henrykowa Lubańskiego – blisko 1300 lat, choć chronologia ta jest ostatnio podawana w wątpliwość. Według ostatnich ustaleń okaz ten może liczyć co najwyżej 870 lat (Zarzyński, Tomusiak 2019).
  - 6 Aczkolwiek będzie jeszcze o tym szeroko mowa, należy już w tym momencie podkreślić, że w świetle ostatnich badań także drewno cisowe nie wydaje się stanowić bezpośredniego zagrożenia dla życia.
  - 7 Już Teofrast, grecki filozof żyjący w latach 371–287 p.n.e., zauważył, że liście tej rośliny są trujące dla koni (Jatrides 1921: 8; Smakosz 2021: 8).
  - 8 Dawka śmiertelna taksyn dla człowieka zawarta jest w 50–100 g cisowego igliwia, przy czym spożycie około 50 igieł już stanowi wysokie zagrożenie dla życia (Kula i in. 2009: 282). Obliczono dawki śmiertelne liści cisa dla pospolitych zwierząt i ssaków. Przykładowo do uśmiercenia konia wystarczy 0,2–0,4 g liści na kilogram masy ciała, krowy – 2 g, świni – 0,7 g, podczas gdy dla kozy potrzeba 12 g, a dla kurczaka 16,5 g (Wilson i in. 2001: 181; Wilson i in. 2007: 932). Ostry stan zatrucia u owiec wywołuje podanie 2,5 g suszonych igieł na kilogram masy ciała (Aslani i in. 2011). Dzikie zwierzęta tolerują znacznie wyższe dawki (Dörken, Hetzel 2017: 302). Wydaje się, że stały dostęp i w małych ilościach do liści cisa uodparnia niektóre zwierzęta hodowlane (bydło, owce, kozy). Osobniki, które od młodości

Najwięcej tych związków zawierają igły, a poziom ich zawartości wzrasta wraz z upływem okresu wegetacyjnego, a zatem młode pędy pojawiające się wiosną lub wczesnym latem są mniej niebezpieczne aniżeli ozime. Wysoki stopień toksyczności utrzymuje się przez lata, a taksyna pozostaje aktywna po ugotowaniu, wysuszeniu lub zakonserwowaniu rośliny (Martin, Thiébauld 2010: 13; zob. także Thomas, Polwart 2003: 506). Za szkodliwy uznawany jest także pył drzewny powstający podczas obrabiania drewna cisowego (Kozakiewicz 2014: 82; zob. także Mason i in. 2008: 17; Hellmund 2010: 244). U stolarzy pracujących ze świeżym drewnem cisowym obserwowano choroby skórne (Sapunov 1961: 325).

Powyższa charakterystyka omawianego drzewa, w szczególności zaś takie cechy, jak odporność na niekorzystne warunki, całoroczne zachowanie igieł, długowieczność i toksyczność, przyczyniły się do tego, iż w wielu kulturach cis zaczął być kojarzony głównie ze śmiercią i rzeczywistością pozadoczesną, ale z tych samych względów okazał się także symbolem nieśmiertelności. Jak stwierdził R.W.V. Elliot, *its somber appearance, together with its poisonous qualities, suggested associations with death and funerary rites, while at the same time its evergreen nature made it a symbol of immortality. Belief in the magic potency of the tree dates far back into pre-history and was strong enough to survive well into modern times* (Elliot 1957: 252).

Dla Greków cis stał się bramą do podziemi i strażnikiem dusz zmarłych, z kolei Rzymianie kojarzyli go z furiami – demonami świata podziemnego, wymachującymi pochodniami z cisowego drewna i karzącymi ludzkie naruszenie (boskiego) prawa cisową trucizną. Uważano go za drzewo żałobne, rosnące wzdłuż drogi wiodącej do podziemi (Owidiusz). Drzewo to poświęcone było bogini Hekate, patronce ciemności, praktyk magicznych i obrzędowości funeralnej, która magom i czarownicom objawiała się z cisowymi pochodniami w dłoni. Składane jej w ofierze byki zdobiono cisowymi wieńcami (Lemke 1902: 191; Jatrídes 1921: 9; Lizius 1957: 39; Mutschlechner, Kostenzer 1973: 254; Kučera 1998: 305; Kobielus 2006: 44; Maciotti 2006: 89; Graves 2010: 308; Hageneder 2013: 139).

W świecie celtyckim cis – obok dębu i jabłoni – był drzewem świętym (Gąsowski 1978: 134; Kobielus 2006: 45; Delahunty 2007: 206). Kalendarz celtycki łączył go ze świętem Samhain (1 listopada), kiedy to otwierały się bramy między

---

regularnie zgryzają liście cisa i czynią to w mniejszych porcjach, mogą w ten sposób rozwinąć tolerancję na niego. Cis jest trujący jedynie dla tych zwierząt, które żerują na nim po raz pierwszy w wieku dorosłym (Vogler 1902–1903: 452; Thomas, Polwart 2003: 506; Martin, Thiébauld 2010: 13, 15; Uzquiano i in. 2015: 240–241). Stąd na podstawie makroszczątków roślinnych znajdujących w obrębie zagród (np. gałązki, nasiona, pąki kwiatowe) stwierdzono, że istnieje prawdopodobieństwo, iż w przeszłości sięgającej neolitu cis mógł służyć jako pasza, a także, w postaci ściółki, do odkażania (Delhon i in. 2008: 2950; Martin, Thiébauld 2010: 15, 17; Uzquiano i in. 2015: 241–242, 244).



**Ryc. 6.** Cisy na cmentarzu. 1 – Estry, Normandia (wg [https://www.monumentaltrees.com/en/fra/calvados/estry/2200\\_villagechurchofestry/](https://www.monumentaltrees.com/en/fra/calvados/estry/2200_villagechurchofestry/), dostęp: 25 IX 2024); 2 – Lalacelle, Normandia (wg [https://www.monumentaltrees.com/en/fra/orne/lalacelle/2782\\_villagechurch/](https://www.monumentaltrees.com/en/fra/orne/lalacelle/2782_villagechurch/), dostęp: 25 IX 2024); 3 – Shropshire, Anglia (wg <https://www.theguardian.com/environment/2019/sep/28/britain-ancient-yews-mystical-magnificent-and-unprotected>, dostęp: 25 IX 2024); 4 – Discoed, Walia (wg [https://www.monumentaltrees.com/en/gbr/wales/powys/7649\\_stmichaelschurtyard/](https://www.monumentaltrees.com/en/gbr/wales/powys/7649_stmichaelschurtyard/), dostęp: 25 IX 2024). Oprac. T. Kurasieński.

światem żywych i zmarłych (Hageneder 2020: 233). Pokrywane pismem ogamicznym różdżki cisowe służyły w zabiegach magicznych i wróżebnych (Elliot 1957: 254; Zürcher 1998: 323; Janyšková 2001: 93; Hooke 2010: 13, 60–61, 207). Do mierzenia zwłok i grobów używano pręta zwanego fé, wykonanego z cisu lub olchy. Zgodnie z tradycją nikt nie mógł go dotykać, za wyjątkiem osoby, której zadaniem było przeprowadzenie tego zabiegu (MacKillop 1998: 182, 380).

Znaczenie cisu ujawnia się także w germańskim kręgu kulturowym, w którym skuteczność działań rytualno-magicznych z wykorzystaniem run uległa wzmocnieniu za sprawą związanych z nim wyobrażeń i wierzeń. Doszło do tego pod wpływem indoeuropejskiej, szczególnie zaś celtyckiej tradycji odnoszącej się do omawianego drzewa (Elliot 1957). Z cisem związane było wczesne bóstwo skandynawskie Ullr, charakteryzowane m.in. jako doskonały łucznik. Jego siedzibę

stanowiła „cisowa dolina” (Ydalir) (Mutschlechner, Kostenzer 1973: 257; Słupecki 2003: 229–230). Istnieje również koncepcja mówiąca, iż w mitologii skandynawskiej kosmiczne drzewo Yggdrasil nie było jesionem, lecz najprawdopodobniej cisem (Hageneder 2013: 145–149; Bevan-Jones 2017: 245).

Pogańską cześć okazywaną cisowi przejęło chrześcijaństwo. Jak wyraziła to C.M. Cusack (2013: 114): *The yew, as a poisonousness evergreen, embodies a tension or contradiction that is a natural fit with both the Pagan Druidic notion of rebirth and the Christian belief in life after death*. Drzewo to systematycznie sadzone było na cmentarzach, zwłaszcza w Szkocji, Irlandii, Anglii, Normandii i Bretonii (ryc. 6)<sup>9</sup>, w czym ujawniał się jego symboliczny związek ze śmiercią, żałobą, zaświatami, a także z oczyszczeniem, zmartwychwstaniem i życiem wiecznym (Pastoureau 2006: 106; Hooke 2010: 41; 2013: 245). O silnym przywiązaniu tej rośliny do starożytnych tradycji świadczy także duża liczba cisów rosnących obok kościołów, kaplic i nekropolii w północnej części Półwyspu Iberyjskiego (Uzquiano i in. 2015: 230). Będąc drzewem cmentarnym cis miał bronić zmarłych przed wpływem złych duchów (Paterson 1996: 23; Cusack 2013: 111; Davies 2019: 28)<sup>10</sup>. Można go również zauważyć w obrębie niektórych wirydarzy klasztornych, stanowiących wzorzec kosmiczny i odzwierciedlenie raj. Jako drzewo zimozielone cis miał tam symbolizować nieśmiertelność, stałość, jak również śmierć (Martin, Thiébaud 2010: 17; Pudelska, Mirosław 2013: 53). Szacunek dla tych ważnych kulturowo drzew sprawił, że stały się one obiektem odwetu podczas wewnętrznych konfliktów. W źródłach są wzmianki o celowym zniszczeniu (spaleniu) cisa (Delahunty 2007: 207–208)<sup>11</sup>.

Wiele informacji na temat wyobrażeń i wierzeń związanych z cisem, w których przewijają się wątki chrześcijańskie i pogańskie, przyniosły badania słowiańskiej

9 Wiek niektórych okazów wskazywałby wszakże, że to kościoły i cmentarze lokowano w pobliżu drzew czczonych w czasach znacznie wcześniejszych (Kučera 1998: 305; Cusack 2013: 110; zob. także Lowe 1897: 97, 101; Elliot 1957: 258; Hooke 2010: 41–44, 208; 2013: 41; Hageneder 2013: 157). Przepuszczalnie lokalizację kościoła wybierano albo ze względu na samą obecność cisa, albo jego zasadzenie w dawnym miejscu kultu religijnego, które później poddano chrystianizacji (Delahunty 2007: 207). Starano się przy tym, aby zbudować go po północnej lub północno-wschodniej stronie drzewa lub drzew (Lee 1998: 571). W Irlandii cisy często wykorzystywano do wyznaczania granic poświęconej przestrzeni wokół kościoła, budząc skojarzenia ze świętym gajem (*fidnemed*) (Neeson 1991: 39; zob. także Harney 2017: 120).

10 W Bretanii panowało przekonanie, że na cmentarzu cis zapuszcza korzeń w usta każdego pochowanego nieboszczyka (Sébillot 1906: 406). Jako przyczynę sadzenia tej rośliny na cmentarzach podaje się też odstraszenie żywiących się padliną zwierząt (Adamowski 2015b: 4).

11 Według kodyfikacji walijskiego prawa z około połowy X w., zwanej *Cyfraith Hywel*, dotkliwe kary pieniężne groziły za wycinkę cisów, aczkolwiek tylko okazów cmentarnych związanych z postaciami świętych (*ywen sant*) (Ellis 1926: 379; Hooke 2010: 45).



tradycji kulturowej i folkloru<sup>12</sup>. Szczególną atencją cis cieszył się u Słowian Południowych, u których należał do czczonych drzew, wykazujących związek z ukrzyżowaniem Chrystusa, zaś jego kawałki przechowywano przy ikonach. Zarazem występował on w roli drzewa świata (w znaczeniu *axis mundi*), którego korona sięga nieba, a korzenie piekła, u jego zaś podstawy płynie woda i znajduje się wejście do dolnego świata. Sporządzane z drewna cisowego przedmioty, szczególnie krzyżyki, a także serduszka czy toporki, miały znaczenie apotropaiczne, dzięki czemu stanowiły barierę dla wszelkiego zła – demonów, chorób, pioruna i innych nieszczęść. W ten sposób osłaniano przede wszystkim dzieci, przykładowo dając im pod ubranie krzyżyki cisowe i wszywając w nie kawałki drewna bądź wykonując z nich części kołysek i łóżeczek. Cis miał także zabezpieczać dobytek i zwierzęta. Funkcję ochronną pełniły skrawki cisowe umieszczone w rogach krów i wołów i zawieszane na ich szyjach. Wplataną je także w grzywy końskie i przyczepiano do owczych dzwonek. W niektórych rejonach południowosłowiańskich gałęzie tego drzewa poświęcano w wybrane święta chrześcijańskie w celu wykorzystania ich przeciw nieurodzajowi i burzom (Agapkina 2012: 366–369; 2019: 170–174; Samardžija 2016: 223; w pracach tych dalsza literatura).

Również w tradycji zachodniosłowiańskiej zaznacza się magiczna funkcja cisa, uznawanego za skuteczny środek apotropaiczny (Kujawska i in. 2016: 121). Uchodząc za drzewo niebezpieczne, wpisywało się w świat umarłych, którym było poświęcone. Już samo przebywanie w jego zasięgu mogło być bardzo ryzykowne, zwłaszcza w upalny dzień, kiedy drzewo miało wydzielać szkodliwe opary (Agapkina 2012: 370; 2019: 175). Odradzano spanie, a nawet przechodzenie pod nim, gdyż już sam cień był „jadowity” (Marcin z Urzędowa 1595: 384; Rostański 1893: 14; Vogler 1902–1903: 451; Fischer 1938: 8; Kielak 2022a: 41, 42; Kujawska i in. 2016: 120), jakkolwiek starano się temu przekonaniu nie dawać wiary (Kluk 1778: 38; por. Gerarde 1579: 1188)<sup>13</sup>. Ze względu na odniesienia do śmierci cisy

12 Trudno rzecz jasna orzec, na ile dane te przystają do realiów badanego w niniejszej pracy okresu. Dobrze jednak przyjrzeć się im z uwagi na oferowane możliwości interpretacyjne znalezisk archeologicznych. Nie można też wykluczyć, że przynajmniej jakaś część tego rodzaju doniesień genetycznie sięga czasów znacznie odleglejszych.

13 Już Pliniusz Starszy podawał (powołując się na zaginiony grecki traktat medyczny z I w. autorstwa Kwintusa Sekstiusza Nigra), że wyziewy cisa zabijają tych, którzy pod nim śpią i uczują (Gajusz Pliniusz Sekundus 2022: 336–337 [ks. XVI, 20]; zob. Mutschlechner, Kostenzer 1973: 256). Na takie jego oddziaływanie wskazywano także w średniowieczu (m.in. Alfred Wielki, Konrad z Megenbura; zob. Kobieliński 2006: 45). Według niektórych późniejszych zapatrywań niebezpieczeństwo to wzmaga się za sprawą trujących wyziewów pochodzących z rozkładających się zwłok, które zanim zostały wchłonięte przez cisy posadzone na cmentarzach gromadziły się pod ich gałęziami (Lee 1998: 571). Z niektórych regionów Polski wywodzi się jeszcze inna tradycja mówiąca o cisie jako o drzewie magicznym, które jest w stanie zbliżając się zanadto do niego dzieci zamienić w kozy, sarny lub zające (Ziółkowska



często sadzono na grobach, a zwyczaj ten poświęcony jest dla znacznej części dzisiejszych ziem polskich, obejmując Małopolskę, Wielkopolskę i Śląsk (Fischer 1921: 346). Wynikało to również z potrzeby upamiętniania zmarłych (Gerald-Wyżycki 1845: 113–114). Zwyczajem zachodniosłowiańskim było także wysypywanie igliwem cisowym izby, w której stała trumna ze zmarłym, jak również drogi konduktu pogrzebowego. Zabezpieczało to przed powrotem ducha zmarłego i straszaniem przez niego żyjących domowników (Ziółkowska 1983: 56; Szczeciński 2008: 118; zob. także Spausta 1893: 547). W ramach corocznej obrzędowości witki cisowe wplatano w palmy i święcono w Niedzielę Palmową, niekiedy też w inne dni świąteczne. Tak postępowano m.in. w Polsce (Ziółkowska 1983: 56; Lebeda 2002: 157, 184; Adamowski 2015a: 4; Zaraś-Januszkiewicz 2016: 21; Kielak 2022a: 39) i zachodnich Czechach (Roubal 1902: 290), jak również w innych krajach europejskich – w Irlandii (Delahunty 2007: 207), Szwajcarii (Vogler 1902–1903: 457; Bariska 1998: 344), Niemczech (Elliot 1957: 259) czy Hiszpanii (Uzquiano i in. 2015: 230). Takie „palmy” często zachowywano później ze względu na wiarę w ich moc ochronną przed śmiercią, wszelkim złem i nieszczęściem (Elliot 1957: 258–259). Przykładowo, na Mazowszu gałązki cisu po poświęceniu wieszano na ścianach i w oknach chat jako środek przeciw piorunom (Chętnik 1933: 240, 241). W okolicach Sanoka i Dukli cisiną (z palmy wielkanocnej) okadzano konie i bydło (Fischer 1938: 8–9).

Na osobną uwagę zasługuje obrzędowość góralska, w której zaznaczył się kult drzewa cisowego (obok świerkowego). Podczas odprawiania czarów palono pod cisami ogniska, przyprowadzając w te miejsca chorych ludzi i zwierzęta. Do pozyskania gałązek przeznaczonych do celów magicznych należało przebłągać drzewo, zakopując pod nim co 9 lat ofiarę w postaci głowy pierwotnego baranka. Miało to także chronić zwierzęta przed złem, jak również zapewnić mleczność owiec i dobry chów stada. Bacowie z Podhala na początku wypasu używali ponadto spalanych w tym celu gałązek cisowych do okadzania bacówek, zagród i zwierząt. Gospodynie wylewały pod cis mleko z pierwszego udoju, by nikt nie był w stanie „poczarować” im krów. Nożem zrobionym przez kowala w dzień św. Łucji wytwarzano drzazgi cisowe, które wciskane były owcom w rogi, żeby się nie gubiły. Jeszcze w latach pięćdziesiątych XX w. gałązki cisu i świerku uznawano tam za symbole apotropaiczne, które wykorzystywali górale w praktykach magicznych (Karwicka 1983: 43; Janicka-Krzywda, Ceklarz 2014: 31–32; Lehr 2014: 184–185; Ceklarz 2015: 40; Bachleđa-Dorcarz 2015: 140; KustosZ 2018: 153–154).

---

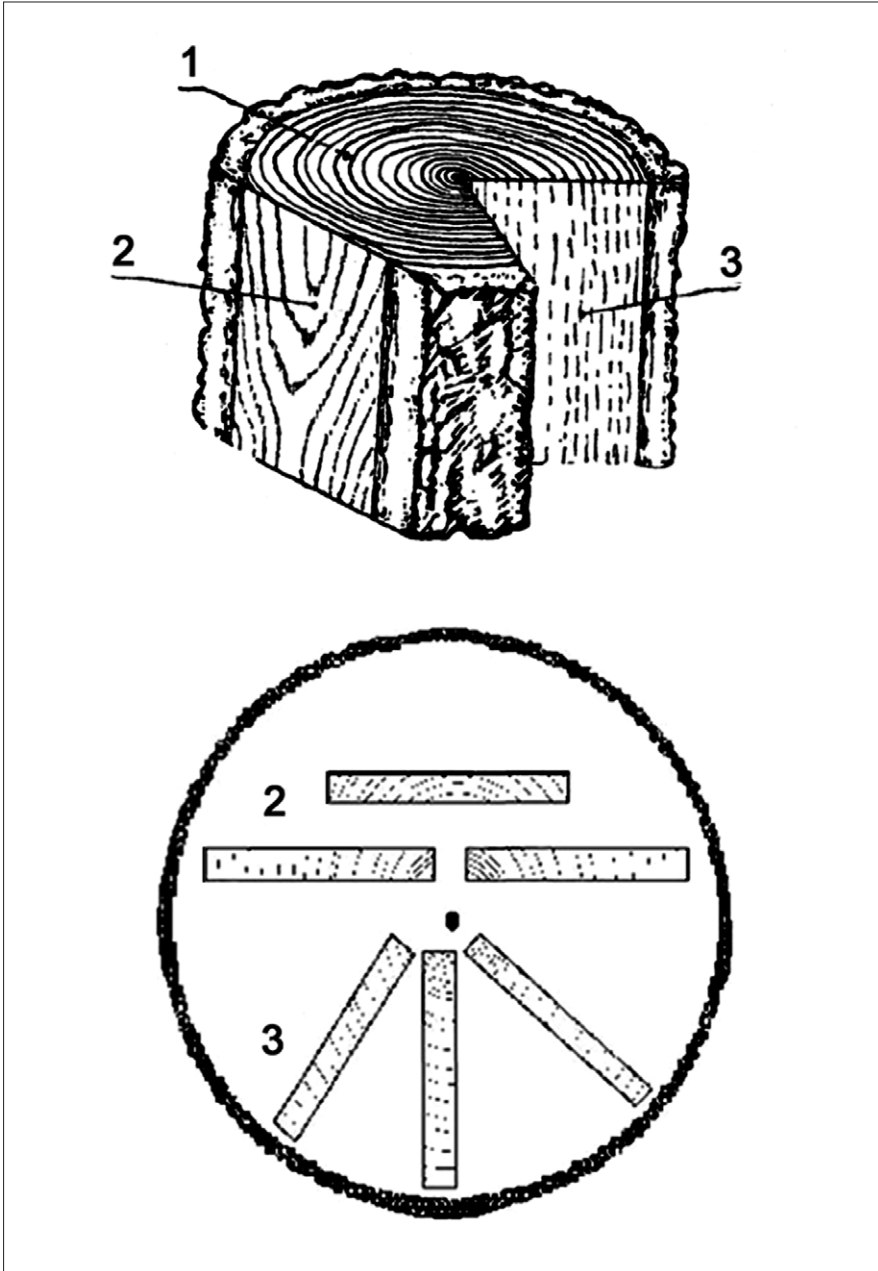
1983: 57; Zaraś-Januszkiewicz 2016: 22). W powyższym kontekście warto zwrócić uwagę na sugerowane w literaturze odurzające oddziaływanie cisu, które w przeszłości mogło odgrywać rolę w osiągnięciu specjalnych stanów świadomości. W ciepłe dni wydzielane przez te drzewa opary zdolne są bowiem wywoływać halucynacje (Zürcher 1998: 323–324).



**Ryc. 7.** Fragment drewna cisowego z nacięciami po pozyskaniu trocin wykorzystanych do celów leczniczych (Huculszczyzna) (wg Kontny 1937: ryc. 3:e). Oprac. T. Kurasiński.

Ciekawym podhalańskim zwyczajem było także inkrustowanie naczyń i narzędzi cisem w postaci drzazgi, tzw. dusy, której przypisywano funkcje ochronne. Najlepiej, gdy była to drzazga z drzewa trafionego przez piorun. Dusa chroniła znajdującą się w danym naczyniu żywność oraz ogień, przy którym lub na którym gotowano owcze mleko do wyrobu sera. Pojemniki zaopatrzone w taki cisowy apotropeion traktowano jako cenny majątek bacy (Janicka-Krzywda, *Ceklarz* 2014: 32; Bachledda-Dorcarz 2015: 140; *Ceklarz* 2015: 34, 39).

Na Podkarpaciu (wschodnia Małopolska) cis był stosowany do produkcji kołeczków, których używano zamiast gwoździ przy budowie dachu w celu ochrony przed wyładowaniami atmosferycznymi (pierunami, dunderami). Tych samych kołeczków wbijanych w róg krowy używano również przeciwko utracie mleka oraz złym urokom (Ziółkowska 1983: 56–57; Janicka-Krzywda, *Ceklarz* 2014: 32). O podobnych zwyczajach zachowały się także przekazy z Huculszczyzny (Kontny 1937: 59–60; Marszałek 2014: 91; zob. także Agapkina 2012: 371). Tam też funkcję ochronną pełniły krzyżyki cisowe umieszczane w belkach i ścianach chat (Kontny 1937: 51). Na Łemkowszczyźnie, w rejonach występowania cisa, istniał zwyczaj dawania bydłu w noc wigilijną po trzy łyżki każdej potrawy ze stołu z obowiązkowo dołożoną gałązką „tesyny” (Agapkina 2012: 369; 2019: 173; Marszałek 2014: 91). Z kolei we wschodnich Czechach pod progiem obór i stajni umieszczano trzy



**Ryc. 8.** Przekroje i kierunki ciosania kłody drzewnej. 1 – poprzeczny; 2 – styczny; 3 – promieniowy (wg Świdzki 1966: ryc. 4f; Comey 2003–2004: ryc. 2). Oprac. T. Kurasiński.

cisowe krzyże, które miały chronić zwierzęta przed złem (Agapkina 2019: 173). Dla porównania, w Turyngii barierę przeciw czarom stanowiły pędy cisa utykane w zagrodach dla bydła (Lemke 1902: 191).

W uzupełnieniu należy dodać, iż od dawna w wielu regionach europejskich cis (w różnej postaci – ryc. 7) odgrywał także rolę w leczeniu i zażęgniowaniu niektórych przypadłości chorobowych, zwłaszcza epilepsji, chorób psychicznych, gruźlicy i wścieklizny<sup>14</sup>. Wykorzystywano go ponadto przeciw ukąszeniom, jako środek poronny i przy pozbywaniu się kołtuna (m.in. Spausta 1893: 549–551; Lemke 1902: 189–191; Chętnik 1933: 241; Fischer 1938: 9; Lizius 1957: 40; Mutschlechner, Kostenzer 1973: 252; Paluch 1988: 80; Lebeda 2002: 157–158; Szot-Radziszewska 2005: 139–140; Szot-Radziszewska 2007: 90; Kielak 2022a: 41; Agapkina 2012: 367; Janicka-Krzywda, Ceklarz 2014: 32; Ceklarz 2015: 39; Uzquiano i in. 2015: 242–243; Zaraś-Januszkiewicz 2016: 23; Kujawska i in. 2016: 121)<sup>15</sup>. W tradycyjnej medycynie weterynaryjnej wywary z liści tego drzewa stosowano m.in. na rany, wole i przeciwko pasożytom (Lemke 1902: 190; Mutschlechner, Kostenzer 1973: 252–254). Tego rodzaju praktyki można uznać za racjonalne i zasadne, zważywszy na antyseptyczne działanie ekstraktów z igieł (zob. Patel i in. 2009). U zwierząt cisu doraźnie lub zapobiegawczo używano też na wściekliznę, leczono nim również krwiomocz (Gustawicz 1882: 298; Morawski 1884: 15; Kontny 1937: 60–61; Agapkina 2019: 174–175; Kielak 2022a: 42).

Mając w pamięci zebrane dotychczas informacje, wróćmy do głównego wątku naszych rozważań, by zastanowić się, na ile wybór drewna cisowego do produkcji naczyń klepkowych podyktowany był względami pragmatycznymi, na ile zaś w grę mogły wchodzić czynniki pozaużytkarne (obrzędowe, magiczne itp.).

Wiadomo, że drewno gatunków drzew iglastych świetnie nadawało się do wykonywania klepek i den, a to ze względu na korzystne własności fizyczne, zwłaszcza niewielką przesiąkliwość i niską podatność na kurczliwość. Miało to znaczenie zarówno na etapie produkcyjnym, jak i podczas późniejszego użytkowania pojemników przeznaczonych do przechowywania płynów (Stępnik 2019: 229; Rygiel 2023: 336). Stąd we wczesnym średniowieczu na ziemiach polskich sosna i cis stanowiły szczególnie chętnie wykorzystywany surowiec w bednarstwie, o czym świadczą analizy dendrologiczne (Stępnik 1996: 272; 2014: 175–176; 2019: 228; Myśkow, Rakoczy 2015: 368–369; Cywa 2018: 119, 126–127, 130–131; Cywa i in. 2018: 263, 268, 275).

14 O leczniczym działaniu cisa mamy doniesienia już znacznie wcześniejsze. Perski myśliciel i medyk Awicenna (Ibn Sina, †1037) pisał, że *zarnab*, pod którą to nazwą kryje się właśnie *Taxus baccata*, ma właściwości uspokajające serce (Tekol 2007: 701; Adamowski 2015a: 4).

15 Na Mazowszu, w okolicach Augustowa czy Beskidach Zachodnich już sam kij cisowy nadawał się do skutecznej ochrony przeciw wściekłym psom oraz źmijom (Chętnik 1933: 240, 241; Paluch 1988: 80; Janicka-Krzywda, Ceklarz 2014: 32).



**Ryc. 9.** Przekroje kłody cisowej. 1 – poprzeczny; 2 – styczny; 3 – promieniowy (wg Godet 2008: ryc. na s. 41 i 43). Oprac. T. Kurasiński.

Bez względu wszakże na gatunek drzewa dla otrzymania najmniej przesiąkliwego tworzywa do produkcji pojemników klepkowych najkorzystniejsze jest wzdłużne ciosanie (darcie) kłoca drewna – promieniowo ku rdzeniowi, tak aby przyrosty roczne układały się jak najbardziej prostopadle do szerszych płaszczyzn. Dzięki tej metodzie zapewniona była także stabilność kształtu naczynia. Wiązało się to jednak z większą pracochłonnością niż przy ciosaniu stycznym i dość znacznym generowaniem odpadów (zob. ryc. 8–9) (Stępnik 2014: 178–179; 2019: 230; Purol-Wierzbicka 2017: 117–118; Cywa i in. 2018: 265; Rygiel 2023: 336). Taki sposób przygotowania surowca zaobserwowano w przypadku pozostałości naczyń znalezionych na grodziskach w Gnieźnie (Purol-Wierzbicka 2017: 121)



i Sanoku (Stępnik 2019: 230). Potwierdzają to także materiały z Kalisza–Zawodzia, choć większość klepek (być może także cisowych) powstała w wyniku łupania poprowadzonego stycznie względem przyrostów rocznych (Rygiel 2023: 338; por. Comey 2013: 113).

W świetle analizy technologiczno-użytkowej przedmiotów z ziem polskich wiadomo, że średniowieczni rzemieślnicy wybierali drewno wysokiej jakości, pozbawione wad. Jego selekcja przebiegała zgodnie z przeznaczeniem finalnego produktu, przy uwzględnieniu cech surowcowych właściwych dla danego gatunku drzewa i metody obróbki (Cywa i in. 2018). Jakkolwiek wyjątkowo korzystne parametry użytkowe cechują drewno cisowe, istnieją przesłanki przemawiające za tym, że przy jego wyborze do wyrobu naczyń kierowano się także innymi względami. Znaleźiska archeologiczne z innych obszarów, przykładowo z Irlandii, pokazują, że klepki cisowe nie zawsze sporządzano z surowca jakościowo najlepszego. Używano kawałków drewna z sękami, które ujemnie wpływały na szczelność i stabilność naczynia. W zamian wszakże – i tym zapewne kierowano się w pierwszej kolejności – zyskiwano niezwykle wyrazisty rysunek powierzchni klepki. Wykorzystaniu naturalnych właściwości dekoracyjnych cisu służyć miała także nieuzasadniona z punktu widzenia przydatności konwersja drewna. Uwzględniając przebieg słoju, klepki orientowane bardziej skośnie tracą bowiem wiele pod względem technologicznym, ale dają efekty tonalne niedostępne przy ciosaniu kłosa drewna czysto promieniowego lub stycznego. Świadczy to o przemyślanym sposobie selekcji i wykorzystaniu materiału, przy czym kierowano się chęcią uzyskania jak najlepszej dekoracyjności naczynia (szczegółowo Comey 2003–2004: 53–55; zob. także Comey 2013: 113, 115, 118–119; Vallée 2016: 45; Frolíková-Kalishová 2023: 81).

Niestety, tego rodzaju danych pozbawieni jesteśmy jeśli chodzi o znaleźiska pochodzące z cmentarzysk, nie wiadomo zatem, jak ciosane było drewno, z którego wykonane były pojemniki wstawiane do grobów<sup>16</sup>. Wskazując na inne niż pragmatyczne motywy użycia drewna cisowego, można wszakże powołać się na wiadro z wczesnośredniowiecznej nekropolii w Podhorcach–Pleśniku (Ukraina). Jego klepki sporządzono z cisu, ale jednocześnie cały korpus pokrywała blacha żelazna (Liwoch 2018: 26). Tym samym efekt wizualny drewna został utracony, a zatem motywy jego użycia wynikać mogły z przypisywania cisowi szczególnych cech lokujących go w sferze magiczno-wierzeniowej<sup>17</sup>. Inaczej trudno byłoby wyjaśnić,

16 Odsobniony przykład stanowi niewielkie wiaderko cisowe z anglosaskiego cmentarzyska w Ringlemere (Kent, Wielka Brytania), którego wszystkie klepki powstały w wyniku zastosowania promieniowej obróbki (Kevin i in. 2010: 173).

17 Dla porównania, pokrycie dużej powierzchni drewnianego korpusu niektórych kufłowych naczyń klepkowych (*tankard*) – cisowych pojemników z metalowymi okuciami,

dłaczego w tym przypadku sięgnięto po tak cenne tworzywo i nie zastąpiono go łatwiej dostępnym.

Niewątpliwie użycie drewna cisowego podnosiło wartość każdej sporządzonej z niego rzeczy i przydawało jej specjalnego znaczenia. Nieprzypadkowo więc wykonywano z niego przedmioty o szczególnej wymowie sakralnej, jak pastorały, relikwiarze (Anderson 1910: 269, 272; Edwards 2004: 138, 144, 147; Murray 2007: 79; 2019: 26; Murray, Ó Riain 2017: 14, 16; Heen-Pettersen, Murrey 2018: 59) czy różdżki o przeznaczeniu magicznym (Gardela 2016: 247) oraz inne o szczególnym znaczeniu, przykładowo plansze do gier (Edwards 2004: 77–78).

Jak cennym surowcem był cis, ukazuje staroirlandzki tekst prawny (około VIII w.) znany jako *Bretha Comaithchesa*. Zawarto w nim m.in. rozdział dotyczący wykroczeń związanych z uszkodzaniem drzew i krzewów, za co przewidziana była kara grzywny uzależniona od rodzaju szkody i wartości użytkowej rośliny. W związku z tym dwadzieścia osiem głównych gatunków podzielono na cztery kategorie po siedem w każdej nich. Cis znalazł się w grupie roślin najwyższej cenionych („lords of the wood”) (Kelly 1999: 39–41; Delahunty 2007: 207; Fields 2020: 131–132). W komentarzu z IX w. tak wysoka ranga przypisywana jest cisowi za sprawą wykonywanych z niego „szlachetnych artefaktów” („noble artefacts”), do których najpewniej kwalifikowały się naczynia klepkowe (Kelly 1999: 42)<sup>18</sup>.

Za luksusowy wyrób należy także uznać łoże cisowe wymienione w proroczym śnie księcia kijowskiego Światosława, którego opis znalazł się w anonimowym poemacie *Słowo o wyprawie Igora* z końca XII w. (*Słowo...* 2008: 17, 61)<sup>19</sup>. W interpretacji B.V. Sapunova ów cenny mebel stanowi nie tylko odzwierciedlenie wystawnego życia władcy, ale także – ze względu na kontekst jego pojawienia się w tekście – ma znaczenie alegoryczne. Na złowieszczym cisowym łożu książę obleczoney był bowiem w czarne okrycie (całun), co mogło być zapowiedzią militarnej porażki wojsk ruskich w starciu z Połowcami z 1185 r.

---

znanych niemal wyłącznie z Wysp Brytyjskich i datowanych na okres od ok. 75 r. p.n.e. do ok. 200 r. n.e. – także podsuwa myśl, że wybór drewna cisowego do ich produkcji wykraczał poza estetykę wizualną (Sands, Horn 2017: 78).

18 Ówczesnie również obróbkę drewna cisowego uważano za profesję wymagającą znacznych umiejętności oraz długiego szkolenia i praktyki. Używane zaś do tego celu narzędzia musiały być wysokiej jakości (Neeson 1991: 89). Stąd biegłość wykonywania przedmiotów z cisu stanowiła jedną z najwyższych cenionych kompetencji w obróbce drewna (Kelly 1988: 61). O wykonywaniu we wczesnym średniowieczu naczyń klepkowych jako wyspecjalizowanym zajęciu zob. Kaván 1990.

19 Wypada zaznaczyć, że jakkolwiek w powszechnej ocenie dzieło to zyskało miano źródła autentycznego, nadal toczona jest dyskusja na temat jego staroruskiego pochodzenia (zob. Hodana 2011).

(Sapunov 1961: 325–326). Obraz ten może też symbolicznie odnosić się do wyobrażenia grobu (Agapkina 2019: 178)<sup>20</sup>.

Wobec powyższego można się spodziewać, że cisowe pojemniki składane do grobów pełniły rolę wyznaczników statusu pochowanych z nimi osób, zwłaszcza jeśli dodatkowo posiadały ozdobne obicie z metalu (zob. Kurasiński 2023)<sup>21</sup>. Dzięki poręcznym rozmiarom i funkcjonalności, a także specjalnemu drewnu, pojemniki te nadawały się do spożywania posiłków bądź trunków na stołach przedstawicieli warstw uprzywilejowanych (Ó Floinn 1989: 121; Gray 2016: 68, 92; von Freeden 2018: 94; zob. także Kočárová i in. 2012: 347). Wiadra cisowe wraz z innymi naczyniami sprowadzonymi w okresie wikingów do Norwegii z Wysp Brytyjskich i Irlandii, które odkryto w grobach, stanowiły ważne akcesoria używane podczas uroczystości i innych specjalnych zgromadzeń, w ramach których nawiązywano, utrzymywano i odnawiano różnego rodzaju więzi. Za ich sprawą manifestowano pozycję społeczną gospodarstwa domowego lub jednostki, wpływy polityczne, zdobytą wiedzę geograficzną i posiadanie dalekosiężnych kontaktów (Heen-Pettersen 2020).

Warto także poruszyć kwestię przypisywania wiaderkom dawanych do grobu symbolicznych treści chrześcijańskich jako rekwizytu obecnego w wyobrazeniach pasyjnych (pojemnik na ocet) – *arma passionis* (Koperkiewicz 2005: 280–281; Baranov i in. 2022: 253–254) oraz traktowania ich jako naczyń liturgicznych, w których znajdować się miała woda święcona (Wamers 1994: 30–32; 1998: 39–41; Tomičić 2002: 162–163; Baranov i in. 2022: 254). Idąc tym tropem, w przypadku pojemników cisowych symbolikę tę dałoby się rozwinąć o barwę drewna, która budzić mogła skojarzenia z męką i zbawczą krwią Chrystusa (Dörken, Hetzel 2017: 303; zob. Lurker 1989: 39; Forstner 1990: 118–119). Należałoby też wspomnieć o wyrażanym przekonaniu, wynikającym przypuszczalnie z przypisywanej omaniemu drzewu symboliki nieśmiertelności, że wykonano z niego krzyż Jezusa

20 Echa traktowania przedmiotów cisowych jako cennych i pożądanych pobrzmiwają w polskich pieśniach ludowych, w których zyskują one symboliczną rangę bogactwa i prestiżu oraz są wartościowane pozytywnie. Jednocześnie zaś, podlegając sakralizacji, a pojawiając się w momentach przejścia, ujawniają właściwości mediacyjne (np. cisowe stoły, wrota czy dzieża) (Kielak 2014; 2022a: 35, 42; 2022b; 2022c; 2022d; zob. także Agapkina 2019: 176–178).

21 Skoro zdecydowana większość wiader wykonywana była z cisu, który ze względu na omówione właściwości budził powszechne skojarzenia ze śmiercią, ale i z nieśmiertelnością, wolno sądzić, że były to specjalne naczynia, przypuszczalnie przeznaczone wyłącznie do celów pogrzebowych (zob. Gardela 2020: 235). Nie można tego absolutnie wykluczyć, przy czym cisowe pojemniki znajdowane są licznie także na stanowiskach pozacmentarnych (z przykładami i szerszym omówieniem problemu pochodzenia wiader w grobach Kurasiński 2015a: 204, 206; w druku a; por. Poláček i in. 2000: 184–185; Comey 2003–2004: 51).

(Kobielus 2006: 45; Kielak 2022a: 36, 39)<sup>22</sup>. Mamy tego świadectwa w przekazach ludowych. U Bośniaków cis uznawano za drzewo święte, rzekomo dlatego, że ukrzyżowano na nim Chrystusa. Szczególne właściwości cisa tłumaczono też tym, że spadła na niego krew Ukrzyżowanego (Agapkina 2012: 366; 2019: 170–171). Huculi wierzyli, że z cisu wykonane zostały gwoździe w krzyżu Chrystusowym (Marszałek 2014: 91). Na Podhalu zaś uważano, że na cisie, cieszącym się tam szczególną czcią, wisiał ponoć Jezus, stąd drzewo to chroniło przed wszystkimi czarami (Kustosz 2018: 154)<sup>23</sup>.

Chrytologiczne czy liturgiczne odniesienia względem omawianych pojemników budzą jednak wątpliwości. Wydaje się bowiem, że stawianie w grobach naczyń drewnianych było praktyką nazbyt odbiegającą od chrześcijańskich wymogów i założeń funeralnych. Lokuje się ona raczej w pogańskim systemie wierzeniowym, a to głównie ze względu na znajdujące się w tych naczyniach pokarmy ofiarowywane zmarłym (na temat szerzej w Kurasiński 2015b: 163–166, 196–198; 2023: 218–220, 222; Danielewski 2019: 57–58). Z punktu widzenia niniejszych rozważań szczególną uwagę zwraca przede wszystkim obecność fragmentu zuchwy świńskiej w wiaderku cisowym z grobu nr 161 w Poznaniu–Śródcie (Pawlak, Pawlak 2007: 76, 84; 2015: 64).

Wypada ponadto wspomnieć o innych jeszcze propozycjach wyjaśnienia roli naczyń cisowych w obrzędowości pogrzebowej. Według jednej z nich wiadra takie w grobach miały służyć jako pojemniki, w których *holding the heavenly dew that drop from the World Tree* (Hageneder 2013: 149). Koncepcję tę, sformułowaną na gruncie skandynawskich odniesień mitologicznych (Yggdrasil), należy jednak traktować jako trudną do udowodnienia spekulację. Przypuszcza się również, że w omawianych naczyniach znajdować się mogła woda służąca do obmywania zwłok. Tak interpretowane jest jedno z wiader, których pozostałości znaleziono w grobie łodziowym w Sutton Hoo. Przemawiać za tym ma jego lokalizacja (w pobliżu ciała) i znaczna pojemność (25 litrów). Jako argument podana została także zdolność drewna cisowego do barwienia wody na czerwono, nie wiadomo jednak, na jakiej podstawie autorka przywołanej tu koncepcji tak wnioskuje (Fenwick 2023: 55, przyp. 65). Powyższe przesłanki nie wydają się przekonywujące w odniesieniu do innych „grobowych” pojemników wykonanych z klepek cisowych, w tym także tych z ziem polskich, głównie ze względu na ich wielkość – są to okazy zdecydowanie mniejsze (zob. ryc. 2).

22 Z życiem wiecznym i zmartwychwstaniem związane są również gałązki cisu wkładane niekiedy do grobów, które miały zapewniać ochronę duszom zmarłych (Paterson 1996: 22–23, 25; Alterauge, Hofmann 2020: 81; zob. także Lemke 1902: 196).

23 W powyższym kontekście ciekawie przedstawia się krzyżyk cisowy, z którym pochowany został pijar Stanisław Marszycki (†1754), którego grób odkryto w krypcie kościoła NMP w Szczuczynie (Michalik 2022).

Przyjmując jako wysoce prawdopodobne, że naczynia klepkowe zanim trafiły do grobu pozostawały jakiś czas w doczesnym obiegu, należy odnieść się do kwestii toksyczności drewna cisowego i ewentualnego szkodliwego wpływu wykonanych z niego naczyń. Innymi słowy, omówienia wymaga kwestia, czy takie pojemniki mogły pełnić funkcję przedmiotów użytkowych.

W przeszłości doskonale zdawano sobie sprawę z trujących właściwości cisu i jego poszczególnych części. Pisali o tym antyczni autorzy. Nikander, grecki poeta, lekarz i gramatyk z III/II w. p.n.e., twierdził, że jego sok jest całkowicie zabójczy, a jako antidotum zalecał picie niezmeszanego wina. Lukrecjusz, rzymski poeta i filozof, uważał już sam zapach cisu za niebezpieczny. Z kolei Wergiliusz przypisywał zatrucie miodu pszczołom odwiedzającym cis. Przed tą morderczą trucizną przestrzegali w I w. grecki lekarz Dioskurydes z Anazarby, a w II w. rzymski medyk Galen. Według Juliusza Cezara władca celtyckiego ludu Eburonów, Katuwołkus, miał własnoręcznie pozbawić się życia *trucizną sporządzoną z cisa, który w wielkich ilościach występuje na terenie Galii i Germanii* (Gajusz Juliusz Cezar 2024: 304 [ks. 6, 31]), natomiast Strabon, grecki geograf i historyk (†24), donosił, że Galowie zatruli swoje strzały wyciągiem z cisa (np. Lemke 1902: 189; Jatrides 1921: 8–10; Ziółkowska 1983: 54–55; Błażek, Janyškova 2015: 73–75)<sup>24</sup>. O zabiegu tym doniósł później także wzmiankowany już Pliniusz Starszy. W swej *Historii naturalnej* podał także, że owoce tego drzewa to śmiertelna trucizna, szczególnie w Hiszpanii, a co dla nas najciekawsze, zauważył ponadto, że naczynia cisowe wykonane w Galii do przechowywania w nich wina powodowały zgon. Nadmieniał jednocześnie, iż trujące właściwości drewna cisowego są całkowicie neutralizowane za sprawą białego w drzewo gwoździa z brązu (Gajusz Pliniusz Sekundus 2022: 336–337 [ks. XVI, 20]; zob. Siek i in. 2013: 646)<sup>25</sup>. Zła sława cisu znana była

<sup>24</sup> Podaje się, że w Irlandii do zatrucia broni używano niegdyś mieszanki w postaci cisowych owoców, ciemiernika i czarcikęsa łąkowego, aczkolwiek bez przywołania źródła tej informacji (Graves 2010: 309). Wcześniej już jednak zaczęto wyrażać wątpliwości co do skuteczności cisu używanego w takim charakterze, gdyż *substancja trująca, którą w drzewie cisowym jest tak zwana Taxina, musiałaby być użytą chyba w bardzo skoncentrowanym stanie, czego znów nasi przodkowie by nie potrafili, nie bawiąc się w laboratoria i preparata chemiczne. Być może, że przesądne wyobrażenia o trujących własnościach soku cisowego, mieściły czasowo i ten artykuł w arsenalach lat ubiegłych niektórych narodów, jednak długo się to utrzymywać nie mogło, bo przecież skutki prędko mogły wykazać imaginacyjną wartość tego środka* (Spausta 1893: 548–549). Należy zaznaczyć, że nie udało się odnaleźć żadnego źródła etnobotanicznego wskazującego na wykorzystanie cisu do przygotowania trucizn w omawianym celu (Surmely 2003: 54). W literaturze można jedynie znaleźć informację o tym, że strzały zatrutowano maziastym sokiem spod jego kory, ale z uwagi na znacznie opóźniony efekt działania zastosowanie tego zabiegu w myślistwie było mało praktyczne i ograniczone (Hooke 2010: 209).

<sup>25</sup> Informację o takim niwelowaniu szkodliwości cisu powtarza Plutarch, dodając, że efekt jest szczególnie skuteczny, gdy drzewo kwitnie (Jatrides 1921: 9; Siek i in. 2013: 646).



także w średniowieczu. Przykładowo, Izydor z Sewilli twierdził, że cis jest drzewem toksycznym, z którego pozyskuje się trucizny (Kobielus 2006: 44–45; Pastoureau 2006: 106–107; Błażek, Janyškova 2015: 74). O szkodliwości pojemników wykonanych z cisu przekonany był Piotr Krescencjusz (†1320 lub 1321), czemu dał wyraz w popularnym poradniku rolniczym *Opus ruralium commodorum libri XII*, napisanym przed 1300 r., ale wydanym po raz pierwszy dopiero w 1471 r. i tłumaczonym na język polski w XVI w. Możemy w nim przeczytać, że *naczynie ku picciu z niego nie barzo iest zdrowe dla jego iadowitości* (Krescencjusz 1571: 464).

Na temat szkodliwości cisu wypowiedano się także w kolejnych stuleciach. Przykładowo, włoski botanik i lekarz Pierandrea Matthioli (†1578) podkreślił, że „proszek cisowy” jest na tyle trujący, że wszędzie tam, gdzie zostanie rozsypany, nic nie urośnie. Donosił również o leczeniu stolarzy i pasterzy na ciężką gorączkę, będącą skutkiem spożycia owoców cisa (Jatrides 1921: 10). Renesansowy *Herbarz Polski* Marcina z Urzędowa (1595: 385) zawiera informację, że nie istnieje medykament na toksyczne działanie cisa. Natomiast inny polski lekarz i botanik renesansu Szymon Syreniusz (1613: 1391) podał w swoim *Zielniku*, że cisowe naczynia używane do picia lub jedzenia mogą okazać się szkodliwe dla zdrowia w „gorących krajach”, lecz nie w Polsce.

Wraz z rozwojem nauki starano się ustalić zakres i poziom szkodliwości obrobionego drewna cisowego. Większość badaczy uważała je za nietoksyczne, a nawet lecznicze<sup>26</sup>. Przemawia za tym szerokie wykorzystanie tego surowca do produkcji różnego rodzaju przedmiotów, co zresztą przyczyniło się do znacznego wytrzebienia cisu (zob. Jatrides 1921: 13).

Zagadnieniem toksyczności drewna cisowego jako surowca do wytwarzania naczyń oraz innych przedmiotów zainteresowali się też archeolodzy i inni badacze przeszłości. W przekonaniu U. von Freeden (2018: 94; zob. także Hellmund 2010: 244) użytkowe przeznaczenie naczyń cisowych nie wywoływało negatywnych skutków ze względu na antybakteryjne właściwości cisiny. Tym samym pojemniki klepkowe z pewnością nadawały się nie tylko do bezpośredniej konsumpcji znajdujących w nich stałych i płynnych produktów żywnościowych, ale także do krótkotrwałego, a nawet dłuższego ich przechowywania. Szkodliwość drewna cisowego kwestionuje także M.G. Comey (2013: 114), nie rozwijając jednak tej myśli.

Bardziej sceptyczna co do tego jest N. Profantová (2007: 198). W jej opinii drewno to jest trujące, brak tylko jasności, w jaki sposób mogło ono wpłynąć

<sup>26</sup> Jan K. Kluk (1778: 37) podawał nawet, że używanie łyżeczek cisowych może chronić przed trucizną. Również w odniesieniu do naczyń cisowych istniało przeświadczenie o ich antytoksycznym działaniu, zgodnym z zasadą *similia similibus curantur* (Friedel 1900–1901: 198). W aptekach oficjalnie sprzedawane były liście, owoce, drewno i kora cisu, jakkolwiek ich użycie zapewne nie było rozpowszechnione (Lemke 1902: 189).

na znajdującą się w wykonanych z niego naczyniach płynną zawartość. Przekonanie o wysokiej szkodliwości drewna cisowego stało się przesłanką do postawienia tezy dotyczącej roli wykonanych z niego wiader odkrywanych w grobach awaryjskich. Są one często znajdowane w pobliżu czaszek końskich, stąd wniossek, że zwierzęta zostały uśmiercone znajdującą się w nich wodą zatrutą wypłukanymi z klepek taksynami. Jak wiadomo, konie wykazują się szczególną wrażliwością na cis, a śmierć przez otrucie zapobiegałaby utracie krwi (Ambros 1987: 375–377). Koncepcja ta jest jednak kwestionowana głównie ze względu na niską zawartość toksyn w drewnie cisu oraz obecność wiader cisowych także w pochówkach kobiecych i dziecięcych (Bede 2014: 213, 217).

Niektórzy badacze dopuszczają możliwość niwelowania toksycznego oddziaływania naczyń cisowych poprzez specjalną obróbkę drewna i zabieg impregnowania woskiem od wewnątrz (Valleé 2016: 45)<sup>27</sup>. Według M. Poux (2004: 345) niewielka zawartość toksyny w drewnie naczynia mogła być wykorzystywana przez Celtów do wzmocnienia halucynogennego działania alkoholu. Stan ten miał umożliwić kontakt z bogami i zmarłymi podczas obrzędów wróżbiarskich. Uważa się, że anglosaksońscy wytwórcy i użytkownicy wiader cisowych również świadomi byli specjalnego i niebezpiecznego charakteru drewna klepek. Mogli zatem wierzyć, że te przeznaczone na płyny pojemniki są przepojone mocą, której nie wykazywały egzemplarze wytworzone z sosny czy dębu (Mason i in. 2008: 17–18).

W zbliżonej perspektywie mieszczą się rozważania R. Sandsa i J.A. Horna (2017: 79) dotyczące naczyń kuflowatych klepkowych (*tankard*) z okresu rzymskiego. Zdaniem tych badaczy oczywiste jest, że drewno cisowe musiało w jakiś sposób zmieniać znajdujący się w naczyniu napój. Jednocześnie zaś szeroko rozpowszechnione wykorzystywanie cisu do produkcji pojemników przemawia za tym, że codzienne ich użytkowanie nie prowadziło do śmierci, miało za to wpływ na wybór drewna cisowego. Łagodna toksyczność mogła bowiem podsycać ogólną atmosferę uczy bądź innego zgromadzenia. Chociaż nie sugeruje się, że naczynia kuflowate były pojemnikami, w których dochodziło do tworzenia się „odrażającego” napoju, należałoby wszakże poczynić dalsze badania dla właściwej oceny, czy z używaniem naczyń cisowych wiązały się mniej drastyczne konsekwencje zdrowotne bądź inne skutki.

Cytowani autorzy powołali się na wyniki chromatograficznej analizy przeprowadzonej przez brytyjski zespół badaczy, mającej na celu sprawdzenie, czy do określonych produktów spożywczych (alkohol, kawa, ser) mogą przenikać szkodliwe związki z drewna cisowego (część twardzielowa) (Kite i in. 2013). Jak się okazało,

---

27 Toksynę z przedmiotów wykonanych z cisu miało usuwać „umiejętne parzenie w wodzie” (Bobik 2019: 131).

nie wykryto w nich najbardziej szkodliwej taksyny B<sup>28</sup>, stwierdzono natomiast obecność innych podstawowych taksoidów, których toksyczność pozostaje jednak nieustalona. Spośród zbadanych produktów najwyższy poziom ich zawartości wykazało wino, co każe zachować ostrożności i powstrzymywać się raczej od picia napojów alkoholowych z naczyń wykonanych z drewna cisowego (Kite i in. 2013: 27). Oznaczałoby to także, że trunki o niższym stężeniu alkoholu, takie jak piwo, powinny charakteryzować się niższą wchłanialnością taksoidów, chociaż wiele innych zmiennych, takich jak określenie wymaganego poziomu toksyny i częstotliwości jej przyjmowania dla ustalenia dawki śmiertelnej, nadal pozostaje niejasnych. Mało jednak prawdopodobne, aby picie z cisowego naczynia mogło prowadzić do śmierci (Horn 2015: 315).

Na brak skrajnie niepożądanych efektów używania pojemników cisowych zdają się wskazywać także dużo późniejsze przekazy etnograficzne. I tak, na Huculszczyźnie wskazywano na nie jako najlepsze do przechowywania masła i mleka, które „nabierało wówczas dobrego smaku” oraz do kiszenia kapusty (Kontny 1937: 57). Natomiast w Irlandii beczki cisowe służyły do przechowywania wina (Graves 2010: 308; Davies 2019: 28; zob. także Jatrives 1921: 13).

Rozstrzygającym głosem w kwestii toksyczności drewna cisowego są wyniki badań chromatograficznych, opublikowane przez polskich badaczy, K. Cywę i K. Kulę (2023). W porównaniu z przywołanymi wyżej analizami ten program badawczy został zakrojony znacznie szerzej. Analizie poddano tkanki pobrane z różnych partii drzewa<sup>29</sup>, a także z drewna archeologicznego. Próbkę twardej kory macerowano w podłożach, które miały imitować średniowieczną żywność. Użyto wody destylowanej, domowego wina, fabrycznie niefiltrowanego piwa, octu spirytusowego 10% oraz mleka UHT o zawartości tłuszczu 3,2%. Badania wykazały, że najbardziej toksyczna taksyna B / izotaksyna B w największym stężeniu jest obecna w igłach, nie występuje zaś w drewnie pni i grubszych gałęzi, z których w średniowieczu wytwarzane były przedmioty użytkowe. Niewielkie ilości tej substancji stwierdzone zostały jedynie w drewnie jednorocznych pędów, co odpowiada informacjom o śmiertelnym zatruciu zwierząt ogryzających młode

28 Świadczyłyby to, że drewno nie zawierało tego alkaloidu. Według innych badań, śladowe jego ilości stwierdzono w gałęziach, w większym stężeniu znajdował się on natomiast w korzeniach, zarówno świeżych, jak i sezonowanych (przez 7 lat), przy czym obserwacje te dotyczą innego gatunku cisa – *Taxus cuspidata* Siebold & Zucc. (cis japoński) (Ray 2017). W literaturze podaje się, iż taksyna występuje w korze interesującego nas drzewa (Krzysik 1975: 102), choć nie potwierdzają tego ostatnie badania (zob. dalej).

29 Uwzględniono gałęzie w różnej fazie wzrostu i pień z podziałem na korę twardej kory i biel (materiał był świeżo pobrany i sezonowany) oraz igły, osnówki i nasiona. Przeprowadzono też analizę chromatograficzną próbek drewna, poddając je gotowaniu w wodzie destylowanej, którą także poddano analizie pod kątem zawartości taksyny B / izotaksyny B.

gałązki i igły, zwłaszcza koni. Tym samym stosowanie drewna cisowego do produkcji przedmiotów mogących mieć długotrwały kontakt z żywnością, błoną śluzową jamy ustnej, zwłaszcza naczyń klepkowych i łyżek, lub ze skórą dłoni, jak oprawki, broń, zwłaszcza łuki czy różnego rodzaju drobne wyroby<sup>30</sup>, nie stanowiło zagrożenia zdrowotnego.

Doniesienia o śmiertelnych skutkach picia wina z cisowych naczyń mogły być więc nieprecyzyjnym opisem przypadków zgonu po wypiciu naparu z cisowych igieł. Niewykluczone też, że wino podawane w takim pojemniku z zamysłem popełnienia morderstwa było dodatkowo doprawione ekstraktem z igliwia cisowego lub inną trucizną, co było rzeczywistą przyczyną śmierci (Cywa, Kula 2023: 13).

Pomimo uzyskania jednoznacznych wyników autorzy opisywanego badania postulują konieczność podjęcia dalszych analiz pod kątem ustalenia toksyczności innych taksyn występujących i identyfikowanych w cisie pospolitym. Ze względu na zmienność środowiskową istotna byłaby również ocena zawartości toksycznych alkaloidów w drewnie drzew tego gatunku pochodzących z innych, cieplejszych rejonów kontynentu europejskiego (Cywa, Kula 2023: 13).

Kończąc, należy podkreślić, iż dobór drewna do wyrobu różnego rodzaju naczyń był w przeszłości bardzo selektywny i celowy, jakkolwiek kryteria, którymi się przy tym kierowano, nie zawsze są dla nas uchwytne i zrozumiałe. Unaocznia się to szczególnie dobrze w przypadku naczyń cisowych znajdujących w grobach, a także na innego rodzaju stanowiskach. Ze względu na swoje walory użytkowe, polegające w głównej mierze na zachowaniu stabilności w zmiennych warunkach wilgotnościowych, drewno cisowe było niezwykle wartościowym surowcem do produkcji pojemników klepkowych. Po odpowiedniej obróbce zapewniało ono trwałość i szczelność naczyń, a przy tym – za sprawą połysku, barwy i usłojenia – uwydatniało jego dekoracyjność, zwłaszcza przy zastosowaniu dodatkowych elementów metalowych. Gdyby jednak jedyną troską było zapewnienie pełnej funkcjonalności naczyń, do ich budowy można było użyć łatwiej dostępnych gatunków iglastych bądź dębu, jak to się zresztą zdarzało. Tymczasem sięgano po surowiec cenny i poszukiwany, a tym samym – w miarę upływu czasu – coraz mniej osiągalny. Być może więc to właśnie z chęci podkreślenia wizualnego efektu wybierano cis. W świetle dotychczasowych ustaleń wydaje się, że poza korzystnymi parametrami technologicznymi i względami estetycznymi posługiwanie się naczyniami cisowymi wynikało także z istniejących treści magiczno-symbolicznych i wierzeń związanych z omawianym drzewem, budzącym skojarzenia ze śmiercią i sferą podziemną, ale także z życiem wiecznym. Wynikały one

---

30 Szacuje się, że wyroby mogące mieć kontakt z żywnością lub z błoną śluzową jamy ustnej stanowiły aż 66% wszystkich przedmiotów wykonanych z cisu, zaś artefakty mogące mieć kontakt ze skórą rąk 2,4% (Cywa, Kula 2023: 13).

z obserwowanych i znanych dawniej właściwości biologicznych cisa oraz jego siedliskowych preferencji. Dotyczy to także toksyczności, z której również doskonale zdawano sobie sprawę, aczkolwiek liczne pozostałości wczesnośredniowiecznych naczyń i innych przedmiotów codziennego użytku pochodzących z terenów ziem polskich, wykonanych z drewna cisowego, wykluczają raczej możliwość ich znacznej szkodliwości dla zdrowia człowieka. Potwierdzają to wyniki specjalistycznych analiz, choć wskazywana jest konieczność dalszych badań uzupełniających. Konotacje cisu ze sferą zaświatową szczególnie dobrze określają przydatność naczyń cisowych w obrzędowości pogrzebowej, nie tylko – jak innych naczyń wkładanych do grobów – w samym kulcie zmarłych, ale też w charakterze wyznacznika statusu pochowanej osoby. Ten ostatni trop wydaje się szczególnie obiecujący w kontynuowaniu dyskusji nad wyjaśnieniem roli drewna cisowego jako surowca do produkcji naczyń.

W niniejszym ujęciu tematu zarysowuje się pewna sprzeczność między złowrogą reputacją cisu, określoną jego symbolicznymi i mitologicznymi odniesieniami, znajdującymi wyraz w wierzeniach i obrzędowości, a jego znaczącą rolę w produkcji rzemieślniczej<sup>31</sup>. Z jednej strony zauważamy bowiem lęk przed przebywaniem w zasięgu omawianego drzewa i kontaktem z nim, z drugiej zaś istnieją liczne przykłady powstałych z niego przedmiotów. Czy to oznacza, że możemy spodziewać się użycia surowca w celu nadania magicznej skuteczności działania wykonanego z niego wyrobu bądź jego ochrony? Czy wykorzystanie cisu (z potencjalnie zawartą w nim trucizną) do wyrobu łuku, strzał lub włóczni mogło być zabiegiem dającym sprawczą moc skuteczniejszego rażenia przeciwnika takim orężem? Są to jednak kwestie, które wymagają osobnej refleksji.

## Bibliografia

- Abbott S. (2021), *Approaching Nonhuman Ontologies: Trees, Communication, and Qualitative Inquiry*, „Qualitative Inquiry”, 27(8–9), s. 1059–1071, <https://doi.org/10.1177/1077800421994954>
- Adamowski W. (2015a), *Drzewo magiczne cis, część I*, „Matecznik Białowiecki”, 2, s. 2–4.
- Adamowski W. (2015b), *Drzewo magiczne cis, część II*, „Matecznik Białowiecki”, 3, s. 2–4.
- Agapkina T.A. (2012), *Simvolika derev'ev v traditsionnoy kul'ture slavyan: tis (Taxus baccata)*, „Slavyanskiy al'manakh”, s. 365–375.
- Agapkina T.A. (2013), *Derevo i chelovek: odna sud'ba na dvoikh*, [w:] S.M. Tolstaya (red.), *Ethnolinguistica Slavica. K 90-letiyu akademika Nikity Il'icha Tolstogo*, Indrik, Moskva, s. 42–58.

31 Nieprzystawalność tę dostrzegł wybitny znawca średniowiecznej symboliki M. Pastoureau (2006: 106–108) na przykładzie „złych” gatunków – oprócz cisa także orzecha i olchy.

- Agapkina T.A. (2019), *Derev'ya v slavyanskoj narodnoj traditsii. Očerki*, Indrik, Moskva.
- Alexandrowicz B. (1855), *O drzewie i jego użytkach*, Drukarnia Gazety Codziennej, Warszawa.
- Alterauge A., Hofmann C. (2020), *Crypt Burials from the Cloister Church of Riesa (Germany) – Changes of Funerary Customs, Body Treatment, and Attitudes to Death*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Archaeologica”, 35, s. 73–96, <https://doi.org/10.18778/0208-6034.35.05>
- Ambros C. (1987), *Tierbeigaben in den Gräbern von Komárno-Schiffswerft*, „Slovenská archeológia”, 35(2), p. 365–380.
- Anderson J. (1910), *The Architecturally Shaped Shrines and other Reliquaries of the Early Celtic Church in Scotland and Ireland*, „Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland”, 44, s. 259–281, <https://doi.org/10.9750/PSAS.044.259.281>
- Aslani M., Taghavi-Razavizadeh A., Movassaghi A., Mohri M., Nabipour A., Rezakhani A., Yaghoobi-Faz S., Andalib-Moghadam A., Ahmadi F. (2011), *Clinical and Pathological Study of Experimentally-induced Yew (Taxus baccata) Poisoning in Sheep*, „Iranian Journal of Veterinary Science and Technology”, 3(1), s. 11–22.
- Bachleda-Dorcarz W. (2015), *Podhalański baca – pasterz, czarownik i protoplasta góralskiego zdobnictwa*, „Studia Artystyczne”, 3, s. 139–144.
- Badura M., Skrzyński G. (2019), *Drewno, węgle drzewne i diaspory z wybranych pochówków*, [w:] S. Wadył (red.), *Ciepłe. Elitarna nekropola wczesnośredniowieczna na Pomorzu Wschodnim*, Muzeum Archeologiczne w Gdańsku, Gdańsk, s. 295–302.
- Baranov V., Vsevolod I., Shiroukhov R. (2022), *Burials with Buckets at the Ostriv the 11<sup>th</sup> Century Cemetery in the Middle Dnipro Region*, „Lietuvos archeologia”, 48, s. 221–284, <https://doi.org/10.33918/25386514-048008>
- Bariska M. (1998), *Verwendung des Eibenholzes estern und heute*, „Schweizerische Zeitschrift für Forstwesen”, 149, s. 340–348.
- Becker A. (2006), *Die metallbeschlagenen germanischen Holzleimer der römischen Kaiserzeit*, „Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz”, 53(2), s. 345–520.
- Bede I. (2014), *Le cheval dans les rites funéraires de la période avaro: une forme d'individuation? (in VI<sup>e</sup>–début IX<sup>e</sup> siècle ap. J.-C.; Bassin des Carpates)*, [w:] I. Bede, M. Detante (red.), *Rencontre autour de l'animal en contexte funéraire. Actes de la Rencontre de Saint-Germain-en-Laye des 30 et 31 mars 2012*, Groupe d'anthropologie et d'archéologie funéraire, Saint-Germain-en-Laye, s. 211–225.
- Bevan-Jones R. (2017), *The Ancient Yew. A History of Taxus baccata*, Oxbow Books, Oxford, <https://doi.org/10.2307/j.ctvt138wt3t>
- Blažek V., Janyšková I. (2015), *Slavic \*tisъ – an evergreen problem of Slavic etymology?*, [w:] I. Janyšková, H. Karlíková (red.), *Etymological Research into Old Church Slavonic. Proceedings of the Etymological Symposium Brno 2014, 9–11 September 2014, Brno*, Nakladatelství Lidové noviny, Praha, s. 69–98.
- Bobik I. (2019), *Gatunki drewna używane do wyrobu przedmiotów codziennego użytku*, [w:] A.B. Kowalska (red.), *Civitas et urbs. Szczecin od średniowiecza do współczesności. Kwartal 1*, t. I, Muzeum Narodowe w Szczecinie, Szczecin, s. 131–133.



- Bugała W. (1975), *Cis (Taxus L.)*, [w:] S. Białobok (red.), *Cis pospolity. Taxus baccata L.*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa–Poznań (Nasze Drzewa Leśne, 3), s. 18–38.
- Ceklarz K. (2015), *Magia pasterska – zioła na szalasię dawniej i dziś*, [w:] B. Rosick (red.), *Kultura pasterska Kultura pasterska we współczesności karpackiej we współczesności karpackiej z uwzględnieniem regionu uwzględnieniem regionu Babiej Góry Babiej Góry*, Babiogórskie Centrum Kultury, Kraków–Zawoja, s. 33–46.
- Chętnik A. (1933), *Cisy nad Narwią*, „Ziemia”, 18(12), s. 239–241.
- Chudziak W. (2001), *Wczesnośredniowieczne groby komorowe z Kaldusa pod Chełmnem na Pomorzu Wschodnim*, „Slavia Antiqua”, 42, s. 63–94.
- Comey M.G. (2003–2004), *Stave-built Wooden Vessels from Medieval Ireland*, „The Journal of Irish Archaeology”, 12–13, s. 33–77.
- Comey M.G. (2013), *The Wooden Drinking Vessels in the Sutton Hoo Assemblage. Materials, Morphology, and Usage*, [w:] M.D.J. Bintley, M.G. Shapland (red.), *Trees and Timber in the Anglo-Saxon World*, Oxford University Press, New York, s. 107–121.
- Cook J.M. (2004), *Early Anglo-Saxon Buckets. A Corpus Alloy- and Iron-bound, Stavebuilt Vessels*, University of Oxford, Oxford.
- Cusack C.M. (2013), *Scotland's Sacred Tree: The Fortingall Yew*, „Journal of the Sydney Society for Scottish History”, 14, s. 107–121.
- Cywa K. (2018), *Trees and Shrubs Used in Medieval Poland for Making Everyday Objects*, „Vegetation History and Archaeobotany”, 27, s. 111–136, <https://doi.org/10.1007/s00334-017-0644-9>
- Cywa K., Kula K. (2023), *Problem of Yew Taxus baccata L. Wood Toxicity. Xylological Studies of Medieval Everyday Objects from Poland*, „Journal of Archaeological Science: Reports”, 49, s. 1–16, <https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2023.103921>
- Cywa K., Wacnik A., Lityńska-Zajac M. (2018), *Factors of Selection and Quality of Wood Used for Woodcraft in Medieval Polish Strongholds and Early Urban Centres*, „Acta Palaeobotanica”, 58(2), s. 231–287, <https://doi.org/10.2478/acpa-2018-0013>
- Danielewski M. (2019), *Cuiava Christiana. U progu chrześcijaństwa i Kościoła na Kujawach w X–XII wieku*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań.
- Daniewski W.M., Gumulka M., Anczewski W., Masnyk M., Bloszyk E., Gupta K.K. (1998), *Why the Yew Tree (Taxus Baccata) Is not Attacked by Insects*, „Phytochemistry”, 49(5), s. 1279–1282, [https://doi.org/10.1016/S0031-9422\(98\)00102-2](https://doi.org/10.1016/S0031-9422(98)00102-2)
- Davies G. (2019), *Sekretny język drzew*, Wydawnictwo Amber, Warszawa.
- Delahunty J.L. (2007), *The Ethnobotanical History and Holocene Extent of Yew (Taxus baccata L.) on the Irish Landscape*, „Journal of Ethnobiology”, 27(2), s. 204–217, [https://doi.org/10.2993/0278-0771\(2007\)27\[204:TEHAHE\]2.0.CO;2](https://doi.org/10.2993/0278-0771(2007)27[204:TEHAHE]2.0.CO;2)
- Delhon C., Martin L., Argant J., Thiébaud S. (2008), *Shepherds and Plants in the Alps: Multi-proxy Archaeobotanical Analysis of Neolithic Dung from „La Grande Rivoire” (Isère, France)*, „Journal of Archaeological Science”, 35, s. 2937–2952, <https://doi.org/10.1016/j.jas.2008.06.007>

- Dörken V., Hetzel I. (2017), *Taxus baccata – Europäische Eibe (Taxaceae)*, „Jahrbuch Bochumer Botanischer Verein”, 8, s. 298–305.
- Edwards N. (2004), *The Archaeology of Early Medieval Ireland*, Routledge, London–New York.
- Elliot R.W.V. (1957), *Runes, Yews, and Magic*, „Speculum”, 32(2), s. 250–261, <https://doi.org/10.2307/2849116>
- Ellis Th.P. (1926), *Welsh Tribal Law and Custom in the Middle Ages*, vol. 1, Clarendon Press, Oxford.
- Erdemoğlu N., Şener B. (2001), *Antimicrobial Activity of the Heartwood of Taxus baccata*, „Fitoterapia”, 72(1), s. 59–61, [https://doi.org/10.1016/S0367-326X\(00\)00233-1](https://doi.org/10.1016/S0367-326X(00)00233-1)
- Fenwick V. (2023), *Sutton Hoo: Re-imagining the Ship and Chamber*, „The Antiquaries Journal”, 103, s. 36–62, <https://doi.org/10.1017/S0003581523000021>
- Fields T.R. (2020), *Trees in Early Irish Law and Lore: Respect for Other-Than-Human Life in Europe's History*, „Ecopsychology”, 12(2), s. 130–137, <https://doi.org/10.1089/ecc.2019.0058>
- Fischer A. (1921), *Zwyczaje pogrzebowe ludu polskiego*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Lwów.
- Fischer A. (1938), *Drzewa w wierzeniach i obrzędach ludu polskiego*, Towarzystwo Ludoznawcze, Lwów.
- Forstner D. (1990), *Świat symboliki chrześcijańskiej*, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa.
- Freeden U. von (2018), *Kleine metallgefaste Daubengefäße – Gedanken zur Tisch- und Speisekultur in der Merowingerzeit*, [w:] A. Wieczorek, K. Wirth (red.), *Von Hammaburg nach Herimundesheim. Festschrift für Ursula Koch*, Verlag Regionalkultur, Mannheim (Mannheimer Geschichtsblätter, Sonderveröffentlichung, 11, Publikationen der Reiss-Engelhorn-Museen, 85), s. 89–100.
- Friedel E. (1900–1901), *Nachlese zur Eiben-Kunde*, „Brandenburgia”, 9, s. 197–200.
- Frolíková-Kalishová D. (2023), *Raně středověké pohřebiště Triangl v Praze-Strěšovicích*, Archeologický ústav Akademie věd ČR, Praha.
- Gajusz Juliusz Cezar (2024), *Wojna gallicka*, oprac. E. Konik, W. Nowosielska, Czytelnik, Kraków.
- Gajusz Pliniusz Sekundus (2022), *Historia naturalna*, t. III, *Botanika. Rolnictwo i Ogrodnictwo. Księgi XII–XIX*, oprac. I. Mikołajczyk, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń.
- Galera H. (2007), *Morfologia a symbolika drzew. Pokrój ogólny*, „Nauka”, 2, s. 117–129.
- Gardała L. (2016), *(Magic) Staffs in the Viking Age*, Verlag Fassbaender, Wien (Studia Mediaevalia Septentrionalia, 27).
- Gardała L. (2020), *The Slavic Way of Death. Archaeological Perspectives on Otherworld Journeys in Early Medieval Poland*, [w:] M. Egeler, W. Heizmann (red.), *Between the Worlds. Contexts, Sources, and Analogues of Scandinavian Otherworld Journeys*, De Gruyter, Berlin–Boston, s. 203–248, <https://doi.org/10.1515/9783110624663-008>
- Gąsowski J. (1978), *Mitologia Celtów*, Wydawnictwo Artystyczne i Filmowe, Warszawa.

- Gerald-Wyżycki J. (1845), *Zielnik ekonomiczno-techniczny czyli opisanie drzew, krzewów i roślin dziko rosnących w kraju, jako też przyswojonych, z pokazaniem użyciu ich w ekonomice, rękodzielach, fabrykach i medycynie domowej, z wyszczególnieniem jadowitych i szkodliwych oraz mogących służyć ku ozdobie ogrodów i mieszkań wiejskich ułożony dla gospodarzy i gospodyń*, t. 1, nakładem autora, Warszawa.
- Gerarde J. (1579), *The Herball or Generall Historie of Plantes*, John Norton, London.
- Gluz I. (1977), *Szczątki drewna z wczesnośredniowiecznego cmentarzyska w Krakowie na Zakrzówku*, „Materiały Archeologiczne”, 17, s. 201–203.
- Godet J.-D. (2008), *Atlas drewna*, Oficyna Wydawnicza Multico, Warszawa.
- Graves R. (2010), *The White Goddess. A Historical Grammar of Poetic Myth*, Faber and Faber, London.
- Gray E. (2016), *Material Culture of High-status Drinking Ritual in Medieval and Early Modern Gaelic Ireland*, <https://aran.library.nuigalway.ie/handle/10379/6063?show=full> (dostęp: 2 v 2024).
- Gustawicz B. (1882), *Podania, przesady, gadki i nazwy ludowe w dziedzinie przyrody, część druga. Rośliny*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej”, 6, s. 201–317.
- Hageneder F. (2013), *Yew*, Reaktion Books, London.
- Hageneder F. (2020), *The Living Wisdom of Trees. A Guide to the Natural History, Symbolism and Healing Power of Trees*, Watkins Media, London.
- Hajnalová E. (1987), *Petrifizierter Holzbruchstücke von Metallgegenständen*, „Slovenská archeológia”, 35(2), s. 381–384.
- Hajnalová E. (1993), *Bruchstücke petrifizierter und verkohlter Pflanzenreste in den Gräber von Komárno-Schiffswerft*, „Slovenská archeológia”, 41(2), s. 347–352.
- Harding D.W. (2007), *The Archaeology of Celtic Art*, Routledge, Oxon–New York, <https://doi.org/10.4324/9780203698532>
- Harney L. (2017), *Christianising Pagan Worlds in Conversion-era Ireland: Archaeological Evidence for the Origins of Irish Ecclesiastical Sites*, „Proceedings of the Royal Irish Academy: Archaeology, Culture, History, Literature”, 117C, s. 103–130, <https://doi.org/10.1353/ria.2017.0002>
- Havrda J., Žďárská A. (2017), *K pohřbívání v pravobřežní části pražské předlokační aglomerace v 9. a 10. století. Objev pohřebiště v areálu Klementina*, „Staletá Praha”, 33(2), s. 94–134, <https://doi.org/10.56112/sp.2017.2.03>
- Heen-Petersen A.M. (2020), *Feasting, Friendship and Alliances. The Socio-political Use of Insular Vessels in Viking-Age Norway*, [w:] H.L. Aannestad, U. Pedersen, M. Moen, E. Naumann, H. Lund Berg (red.), *Vikings Across Boundaries. Viking-Age Transformations*, vol. II, Routledge, London–New York, s. 11–24, <https://doi.org/10.4324/9780429346194-2>
- Heen-Petersen A., Murrey G. (2018), *An Insular Reliquary from Melhus: The Significance of Insular Ecclesiastical Material in Early Viking-Age Norway*, „Medieval Archaeology”, 62(1), s. 52–81, <https://doi.org/10.1080/00766097.2018.1451522>
- Heiligendorff W. (1957), *Der Holzeimer von Kleve. Eine typologische Untersuchung*, „Berliner Blätter für Vor- und Frühgeschichte”, 6(2–3), s. 125–144.
- Hellmund M. (2010), *Germanische Eibenholzeimer aus Gommern, Ldkr. Jerichower Land, und Emersleben, Ldkr. Harz – Holzfunde aus der spätrömischen Kaiserzeit*,

- [w:] M. Becker (red.), *Das Fürstengrab von Gommern*, Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt Landesmuseum für Vorgeschichte, Halle (Saale), (Veröffentlichungen des Landesamtes für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt – Landesmuseum für Vorgeschichte, 63.1), s. 247–261.
- Herva V.-P., Lahelma A. (2020), *Northern Archaeology and Cosmology. A Relational View*, Routledge, London–New York, <https://doi.org/10.4324/9780429433948>
- Hodana T. (2011), *Najnowsze spory o autentyczność Słowa o wyprawie Igora*, „Przegląd Rusycystyczny”, 3, s. 5–32.
- Hooke D. (2010), *Trees in Anglo-Saxon England. Literature, Lore and Landscape*, The Boydell Press, Woodbridge (Anglo-Saxon Studies, 13), <https://doi.org/10.1515/9781846158841>
- Hooke D. (2013), *Christianity and the ‘Sacred Tree’*, [w:] M.D.J. Bintley, M.G. Shapland (red.), *Trees and Timber in the Anglo-Saxon World*, Oxford University Press, New York, s. 228–250, <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199680795.003.0012>
- Horn J.A. (2015), *Tankards of the British Iron Age*, „Proceedings of the Prehistoric Society”, 81, s. 311–341, <https://doi.org/10.1017/ppr.2015.15>
- Janicka-Krzywda U., Ceklarz K. (2014), *Czary góralskie. Magia Podtatrza i Beskidów Zachodnich*, Wydawnictwa Tatrzańskiego Parku Narodowego, Zakopane.
- Janowski A. (2019), *Naczynia*, [w:] S. Wadył (red.), *Ciepłe. Elitarna nekropola wczesnośredniowieczna na Pomorzu Wschodnim*, Muzeum Archeologiczne w Gdańsku, Gdańsk, s. 269–278.
- Janyšková I. (2001), *Etymologie názvů tisů ve slovanských jazycích*, [w:] O. Šeřík, B. Vykypěl (red.), *Grammaticvs. Studia linguistica Adolfo Erharto quinque et septuagenario oblata*, Masarykova univerzita, Brno, s. 91–98.
- Jatrides D. (1921), *Beiträge zur Kenntnis der Bestandteile von Taxus Baccata L (Eibe) insbesondere über das Taxin*, Eidgenössischen Technischen Hochschule, Zürich.
- Johnson O. (2011), *Przewodnik Collinsa. Drzewa*, Oficyna Wydawnicza Multico, Warszawa.
- Jones O. (2011), *Materiality and Identity – Forests, Trees and Senses of Belonging*, [w:] E. Ritter, D. Dauksta (red.), *New Perspectives on People and Forests*, Springer, Dordrecht–Heidelberg–London–New York (World Forests, 9), s. 159–177, [https://doi.org/10.1007/978-94-007-1150-1\\_11](https://doi.org/10.1007/978-94-007-1150-1_11)
- Jones O., Cloke P. (2008), *Non-human Agencies: Trees in Place and Time*, [w:] C. Knappett, L. Malafouris (red.), *Material Agency. Towards a Non-Anthropocentric Approach*, Springer, New York, s. 79–96, [https://doi.org/10.1007/978-0-387-74711-8\\_5](https://doi.org/10.1007/978-0-387-74711-8_5)
- Karwicka T. (1983), *Magia drzew. (Rozważania na przykładzie niektórych praktyk magicznych związanych z drzewami)*, „Rocznik Muzeum Etnograficznego”, 8, s. 41–47.
- Kaván J. (1990), *Rekonstrukce bednářských technologií na základě archeologických pramenů z doby bradištní a ze středověku*, „Zkoumani výrobních objekt a technologií archeologickými metodami”, 6, s. 109–132.
- Kelly F. (1988), *A Guide to Early Irish Law*, Dublin Institute for Advanced Studies, Dublin.
- Kelly F. (1999), *Trees in Early Ireland*, „Irish Forestry Journal”, 56(1), s. 39–57.
- Keunecke D., Märki C., Niemz P. (2007), *Structural and Mechanical Properties of Yew Wood*, „Wood Research”, 52, s. 23–38.

- Kevin Ph., Clare C., Camurcuoglu Cleere D., Cartwright C. (2010), *The Conservation of an Anglo-Saxon Composite Stave-made Vessel from Ringlemere, Kent*, „Journal of the Institute of Conservation”, 33(2), s. 163–177, <https://doi.org/10.1080/19455224.2010.498324>
- Kielak O. (2014), *A toć to wszystko cisowe... O cisowych przedmiotach w polskich weselnych pieśniach ludowych*, [w:] J. Szadura (red.), *Gawędy o kulturach*, t. 1, Polihymnia, Lublin, s. 111–125.
- Kielak O. (2022a), *Cis. Taxus baccata*, [w:] J. Bartmiński (red.), *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, t. II(VII), Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Lublin, s. 35–51.
- Kielak O. (2022b), *Cisowe wrota/drzwi*, [w:] J. Bartmiński (red.), *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, t. II(VII), Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Lublin, s. 54–55.
- Kielak O. (2022c), *Cisowy stół*, [w:] J. Bartmiński (red.), *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, t. II(VII), Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Lublin, s. 53–54.
- Kielak O. (2022d), *Cisowe przedmioty*, [w:] J. Bartmiński (red.), *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, t. II(VII), Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Lublin, s. 51–53.
- Kite G.C., Lawrence T.J., Dauncey E.A. (2000), *Detecting Taxus Poisoning in Horses Using Liquid Chromatography/Mass Spectrometry*, „Veterinary and Human Toxicology”, 42(3), s. 151–154.
- Kite G.C., Rowe E.R., Veitch N.C., Turner J.E., Dauncey E.A. (2013), *Generic Detection of Basic Taxoids in Wood of European Yew (Taxus baccata) by Liquid Chromatography-ion Trap Mass Spectrometry*, „Journal of Chromatography B”, 915–916, s. 21–27, <https://doi.org/10.1016/j.jchromb.2012.12.018>
- Kluk K. (1778), *Roslin potrzebnych, pożytecznych, wygodnych, osobliwie kraiovych, albo ktore w kraiu uzyteczne być mogą, utrzymanie, rozmnozenie i zażycie*, t. II, *O drzewach, i ziołach dzikich, lasach etc.*, Drukarnia Jego Królewskiej Mci i Rzeczypospolitey u xx. Scholarum Piarum, Warszawa.
- Kobieliński S. (2006), *Florarium christianum. Symbolika roślin – chrześcijańska starożytność i średniowiecze*, Wydawnictwo Benedyktynów Tyniec, Kraków.
- Kočárová R., Kočár P. (2010), *Pohřebiště Klecany I. Dřeva na pohřebišti*, [w:] N. Profantova a kolektiv, *Klecany. Raně středověké pohřebiště*, t. II, Archeologický ústav Akademie věd ČR, Praha, s. 27–28.
- Kočárová R., Kočár P. (2023), *Zpráva o analýze dřeva z hrobiů, Praha-Střešovice – Triangl*, [w:] D. Frolíková-Kalischová, *Raně středověké pohřebiště Triangl v Praze-Střešovicích*, Archeologický ústav Akademie věd ČR, Praha, s. 158–157.
- Kočárová R., Kočár P., Kaplan M. (2012), *Analýza uhlíků a dřev ze žalovských pohřebišť*, [w:] K. Tomková a kolektiv, *Levý Hradec v zrcadle archeologických výzkumů. Pohřebiště*, t. 1, Archeologický ústav Akademie věd ČR, Praha, s. 344–353.
- Kontny P. (1937), *Z przeszłości cisa (Taxus baccata L.)*, „Sylwan”, 55(1, seria A), s. 29–68.
- Koperkiewicz A. (2005), *Wczesnośredniowieczne dary grobowe w kontekście symboliki chrześcijańskiej*, [w:] W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński (red.), *Do, ut des – dar, pochówek*,



- tradycja*, Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich Oddział w Poznaniu, Poznań (Funeralia Lednickie, 7), s. 269–291.
- Koszalka J. (2015), *Wood and Plant Macro-Remains Analysis*, [w:] A. Buko (red.), *Bodzia. A Late Viking-Age Elite Cemetery in Central Poland*, Brill, Leiden–Boston, s. 139–142.
- Koszalka J. (2016), *Analizy dendrologiczne i makroskopowych szczątków roślin*, [w:] A. Buko (red.), *Bodzia. Elitarny cmentarz z początków państwa polskiego*, Polska Akademia Nauk. Instytut Archeologii i Etnologii, Warszawa, s. 95–97.
- Kozakiewicz P. (2014), *Działania rakotwórcze pyłów powstających podczas obróbki drewna w zależności od przerabianych gatunków – rzeczywistość a unormowania prawne*, „Biuletyn Informacyjny Ośrodka Badawczo-Rozwojowego Przemysłu Płyt Drewno-pochodnych w Czarnej Wodzie”, 55(3–4), s. 78–85.
- Krescencjusz P. (1571), *Piotra Crescentyna, O pomnożeniu y rozkrzewieniu wszelakich Pożytkow, Książ Dwoienasie: Ludziom Stanu każdego, ktorzyby się uczciwym Gospodarstwem bawili, wielce potrzebne a pożyteczne*, Wydawnictwo Stanisława Szarffenbergera, Kraków.
- Krzysik F. (1975), *Nauka o drewnie*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Krzyszowski A. (2014), *Naczynia ceramiczne i wiadra klepkowe z wczesnopiastowskiego cmentarzyska w Sowinkach k. Poznania*, [w:] T. Kurasiński, K. Skóra (red.), *Grob w przestrzeni, przestrzeń w grobie. Przestrzenne uwarunkowania w dawnej obrzędowości pogrzebowej*, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź (= Acta Archaeologica Lodziensia, 60), s. 137–158.
- Kučera L.J. (1998), *Die Eibe – ein Baum zwischen Mythos und Moderne*, „Schweizerische Zeitschrift für Forstwesen”, 149(5), s. 305–306.
- Kujawska M., Łuczaj Ł., Sosnowska J., Klepacki P. (2016), *Rośliny w wierzeniach i zwyczajach ludowych. Słownik Adama Fischera*, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Wrocław.
- Kula K., Rojek S., Klementowicz W., Kłys M., Konopka T. (2009), *Analiza alkaloidów cisa pospolitego w materiale biologicznym z zastosowaniem metod chromatograficznych*, „Archiwum Medycyny Sądowej i Kryminologii”, 59(4), s. 279–284.
- Kurasiński T. (2012), *Wiadro obite blachą z wczesnośredniowiecznego cmentarzyska w Lubieniu, pow. piotrkowski*, [w:] A. Jaszewska (red.), *Z najdawniejszych dziejów. Grzegorzowi Domańskiemu na pięćdziesięciolecie pracy naukowej*, Wydawnictwo Fundacji Archeologicznej, Zielona Góra, s. 291–303.
- Kurasiński T. (2015a), *Wiadro obite blaszanymi okuciami z wczesnośredniowiecznego cmentarzyska w Glinnie*, „Slavia Antiqua”, 56, s. 197–214.
- Kurasiński T. (2015b), *Burials with Buckets in Early Medieval Poland: A Pagan or Christian Custom?*, „Analecta Archaeologica Ressoiviensia”, 10, s. 137–198.
- Kurasiński T. (2023), *Nie tylko z drewna. Wiadra klepkowe obite blachą w grobach wczesnośredniowiecznych na terenie ziem polskich*, „Przegląd Archeologiczny”, 71, s. 185–242, <https://doi.org/10.23858/PA71.2023.3178>
- Kurasiński T. (w druku a), *Między doczesnością a zaświatami. O pochodzeniu naczyń klepkowych na wczesnośredniowiecznych cmentarzyskach z ziem polskich*.
- Kurasiński T. (w druku b), *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w Glinnie, woj. łódzkie*.

- Kurasiński T., Skóra K. (2012), *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Lubieniu, pow. piotrkowski*, Polska Akademia Nauk. Instytut Archeologii i Etnologii. Ośrodek Badań nad Dawnymi Technologiami, Łódź.
- Kurasiński T., Skóra K. (2016), *Cmentarzysko w Radomiu, stanowisko 4*, Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Łódź (Przestrzeń Osadnicza Wczesnośredniowiecznego Radomia, 1).
- Kustosz D. (2018), *Historia badań etnobotanicznych i spis roślin dziko rosnących użytkowanych na Podhalu*, „Etnobiologia Polska”, 8, s. 99–162.
- Lebeda A. (2002), *Wiedza i wierzenia ludowe*, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Wrocław–Cieszyn (Komentarze do Atlasu Etnograficznego, 6).
- Lee M.R. (1998), *The Yew Tree (Taxus Baccata) in Mythology and Medicine*, „The Journal of the Royal College of Physicians of Edinburgh”, 28, s. 569–575, <https://doi.org/10.1177/147827159802800414>
- Lehr U. (2014), *Cultural Aspects of the Spiritual Legacy of Podhale Highlanders*, „Ethnologia Polona”, 35, s. 181–210.
- Lemke E. (1902), *Die Eibe in der Volkskunde*, „Zeitschrift des Vereins für Volkskunde”, 12, s. 187–198.
- Liwoch R. (2018), *Zabytki z wykopalisk Teodora Nieczuja-Ziemieckiego w latopisowym Pleśniku (Podhorce na Ukrainie) / Artefacts from excavations by Teodor Nieczuj-Ziemiecki in medieval Plisnes'k (Pidgirci in Ukraine)*, Muzeum Archeologiczne w Krakowie, Kraków.
- Lizius M. (1957), *Eiben*, „Jahrbuch des Vereins zum Schutze der Alpenpflanzen und- Tiere”, 22, s. 39–41.
- Lowe J. (1897), *The Yew-Trees of Great Britain and Ireland*, Macmillan and Co., New York, <https://doi.org/10.5962/bhl.title.25869>
- Lurker M. (1989), *Słownik obrazów i symboli biblijnych*, Pallotinum, Poznań.
- Maciotti M.I. (2006), *Mity i magie ziół*, Universitas, Kraków.
- MacKillop J. (1998), *Dictionary of Celtic Mythology*, Oxford University Press, Oxford–New York.
- Marcin z Urzędowa (1595), *Herbarz Polski, To iest O Przyrodzeniu Zioł Y Drzew Rozmaitych, Y Innych Rzeczy Do Lekarztw Należących, Księgi Dwoie*, w Drukarni Lazarzowej, Kraków.
- Marczewska M. (2001), *Aspekty wierzeniowe w rekonstrukcji językowego obrazu drzew*, „Język a Kultura”, 16, s. 83–98.
- Marszałek E. (2014), *Lasy i drzewa w kulturze i wierzeniach*, [w:] D.J. Gwiazdowicz, K. Rykowski (red.), *Dziedzictwo. Lasy i gospodarka leśna w kulturze i dziedzictwie narodowym*, Instytut Badawczy Leśnictwa, Raszyn, s. 87–101.
- Martin L., Thiébauld S. (2010), *L'if (Taxus baccata L.). Histoire et usage d'un arbre durant la Préhistoire récente. L'exemple du domaine alpin et circum-alpin*, „Anthropobotanica”, 1(4), s. 3–20.
- Mason A., Arceo A., Fleming R. (2008), *Buckets, Monasteries, and Crannogs: Material Culture and the Rewriting of Early Medieval British History*, „The Haskins Society Journal”, 20, s. 1–38, <https://doi.org/10.1515/9781846157301-003>

- Michalik J. (2022), *The Yew Cross from Szczuczyn – a Symbol of Life and Death or an Unusual Memento?*, „Analecta Archaeologica Ressoviensia”, 17, s. 71–79, <https://doi.org/10.15584/anarres.2022.17.6>
- Michniewicz M. (2012), *Uwagi botanika o resztkach roślinnych z grobów z cmentarzyska w Lubieniu, pow. piotrkowski*, [w:] T. Kurasiński, K. Skóra (2012), *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Lubieniu, pow. piotrkowski*, Polska Akademia Nauk. Instytut Archeologii i Etnologii. Ośrodek Badań nad Dawnymi Technologiami, Łódź, s. 333–338.
- Michniewicz M. (2023), *Wyniki ekspertyzy botanicznej próbek organicznych z cmentarzyska w Weklicach*, [w:] M. Natuniewicz-Sekuła, M. Baczewski, *Weklice. Cmentarzysko kultury wielbarskiej na wschodnim obrzeżu delty Wisły (badania 2005–2018)*, Fundacja Monumenta Archaeologica Barbarica, Polska Akademia Nauk. Instytut Archeologii i Etnologii, Warszawa, s. 186–200.
- Michniewicz M., Kurasiński T. (2020), *Szczątki roślinne z cmentarzyska*, [w:] T. Baranowski, K. Skóra, K. Skrzyńska (red.), *Przestrzeń osadnicza wczesnośredniowiecznego Radomia 3. Stanowisko 4. Badania Interdyscyplinarne*, Polska Akademia Nauk. Instytut Archeologii i Etnologii, Łódź–Warszawa (Przestrzeń Osadnicza Wczesnośredniowiecznego Radomia, 3), s. 167–180.
- Molski B. (1968), *Gatunki drewna używane w średniowiecznym Szczecinie do wyrobu przedmiotów codziennego użytku*, „Archeologia Polski”, 13(2), s. 491–502.
- Morawski W., Zaitz E. (1977), *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Krakowie na Zakrzówku*, „Materiały Archeologiczne”, 17, s. 53–169.
- Morawski Z. (1884), *Myt roślinny w Polsce i na Rusi*, nakładem autora, Tarnów.
- Murray G. (2007), *Insular-type Crosiers: their Construction and Characteristics*, [w:] R. Moss (red.), *Making and Meaning in Insular Art. Proceedings of the Fifth International Conference on Insular Art*, Four Courts Press, Dublin, s. 79–94.
- Murray G. (2019), *The Early-medieval Crosier from the College Museum: Recent Discoveries*, „The Clongownian”, s. 24–27.
- Murray G., Ó Riain P. (2017), *The Prosperous Crosier and its Inscription*, „Archaeology Ireland”, 31(1), s. 14–17.
- Mutschlechner G., Kostenzer O. (1973), *Zur Natur- und Kulturgeschichte der Eibe in Nordtirol*, „Veröffentlichungen des Tiroler Landesmuseums Ferdinandeum”, 53, s. 245–287.
- Myśkow E., Rakoczy M. (2015), *Identyfikacja rodzaju drewna wykorzystanego do wyrobu zabytków drewnianych z badań archeologicznych przy ulicy św. Idziego*, [w:] A. Limisiewicz, A. Pankiewicz (red.), *Kształtowanie się grodu na wrocławskim Ostrowie Tumskim. Badania przy ul. św. Idziego*, Uniwersytet Wrocławski. Instytut Archeologii, Wrocław (In pago Silensi. Wrocławskie Studia Wczesnośredniowieczne, 1), s. 363–372.
- Neeson E. (1991), *A History of Irish Forestry*, Lilliput Press, Dublin.
- Opravil E. (2000), *Holz aus frühmittelalterlichen Gräberfeldern in Mähren*, [w:] L. Poláček (red.), *Studien zum Burgwall von Mikulčice*, Bd. IV, Akademie der Wissenschaften der Tschechischen Republik Brno. Archäologisches Institut, Brno, s. 171–176.

- Ó Floinn R. (1989), *Secular Metalwork in the Eighth and Ninth Centuries*, [w:] S. Youngs (red.), *The Work of Angels. Masterpieces of Celtic Metalwork, 6<sup>th</sup>–9<sup>th</sup> centuries AD*, British Museum Publications, London, s. 72–124.
- Paluch A. (1988), *Świat roślin w tradycyjnych praktykach leczniczych wsi polskiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- Pastoureau M. (2006), *Średniowieczna gra symboli*, Oficyna Naukowa, Warszawa.
- Patel P.K., Patel M.A., Chaute B.S. (2009), *Antimicrobial Activity of Various Extracts from the Leaves of Taxus baccata Linn. (taxaceae)*, „Pharmacologyonline”, 2, s. 217–224.
- Paterson M.P. (1996), *Tree Wisdom. The Definitive Guidebook to the Myth, Folklore and Healing Power of Trees*, Harper Collins, London–San Francisco.
- Pawlak E., Pawlak P. (2007), *Badania archeologiczne na wczesnośredniowiecznym cmentarzysku „szkieletowym” z Poznania-Śródki (Rynek Śródecki 4) w 2001 roku*, „Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne”, 8, s. 63–93.
- Pawlak E., Pawlak P. (2015), *Serce miasta jest po prawej stronie. Archeologia o przeszłości poznańskiej Śródki i Ostrówka*, Wydawnictwo Kontekst, Poznań.
- Pawlak P. (1998), *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko „szkieletowe” w Poznaniu-Śródce w świetle badań w 1994 roku*, „Slavia Antiqua”, 39, s. 215–282.
- Pawlak P. (1999), *Formy wykorzystania surowca drzewnego w obrzędku pogrzebowym na wczesnośredniowiecznym cmentarzysku „szkieletowym” w Poznaniu-Śródce – przykłady i próby interpretacji*, „Przegląd Archeologiczny”, 47, s. 115–139.
- Poláček L., Marek O., Skopal R. (2000), *Holzfunde aus Mikulčice*, [w:] L. Poláček (red.), *Studien zum Burgwall von Mikulčice*, Bd. IV, Archäologisches Institut der Akademie der Wissenschaften der Tschechischen Republik, Brno, s. 177–295.
- Poux M. (2004), *L'Age du vin. Rites de boisson, festins et libations en Gaule independante*, Éditions Monique Mergoïl, Montagnac (Protohistoire Européenne, 8).
- Profantová N. (2007), *Deposits of Ceramic and Wooden Pots as One Most Important Offerings for the “Last Way for the Afterlife” in the 9<sup>th</sup>–10<sup>th</sup> Century in the Middle Bohemia*, [w:] C. Cosma (red.), *Funerary Offerings and Votive Depositions in Europe's 1<sup>st</sup> Millenium AD. Cultural Artefacts and Local Identities*, Editura MEGA, Cluj-Napoca, s. 191–206.
- Pudelska K., Mirosław A. (2013), *Symbolika średniowiecznych ogrodów przyklasztornych i ich roślinność*, „Teka Komisji Architektury Urbanistyki i Studiów Krajobrazowych”, 9(2), s. 49–56.
- Purol-Wierzbicka M. (2017), *Średniowieczne i nowożytnie wyroby drewniane z badań powojennych w Gnieźnie*, „Rocznik Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie”, 3, s. 108–153.
- Ray C.D. (2014), *Toxicity of Yew Wood and Roots*, <http://extension.psu.edu/toxicity-of-yew-wood-and-roots> (dostęp: 3 IV 2024).
- Rival L. (2020), *Trees, from Symbols of Life and Regeneration to Political Artefacts*, [w:] L. Rival (red.), *The Social Life of Trees. Anthropological Perspectives on Tree Symbolism*, Routledge, Oxford–New York, s. 1–36, <https://doi.org/10.4324/9781003136040-1>

- Rostański J. (1893), *Zielnik czarodziejski to jest zbiór przesądów o roślinach*, Polska Akademia Umiejętności, Kraków.
- Roubal J. (1902), *Rostliny v lidovém podání na Klatovsku*, „Česky lid”, 11, s. 287–290.
- Rygiel P. (2023), *Przedmioty z drewna i kory z grodziska Kalisz-Zawodzie*, [w:] T. Baranowski, D. Cyngot (red.), *Gród Kalisz-Zawodzie we wczesnym średniowieczu*, Polska Akademia Nauk. Instytut Archeologii i Etnologii, Warszawa, s. 335–349.
- Samardžija S.D. (2016), *Priče o postanku i osobinama bilja i rastinja (antologija)*, [w:] Z. Karanović, J. Dražić (red.), *Gora ljljanova (biljni svet u tradicionalnoj kulturi Srba)*. Zbornik radova, Udruženje folklorista Srbije; Univerzitetska biblioteka „Svetozar Marković”, Beograd, s. 199–227.
- Sands R. (2022), *Life beyond Life: Repair, Reuse, and Recycle – the Many Lives of Wooden Objects and the Mutability of Trees*, „Archaeometry”, 64(S1), s. 1–19, <https://doi.org/10.1111/arcm.12708>
- Sands R., Horn J.A. (2017), *Bring Me Three Large Beers: Wooden Tankards at Roman Vindolanda*, „Oxford Journal of Archaeology”, 36(1), s. 503–515, <https://doi.org/10.1111/ojoa.12106>
- Sapunov B.V. (1961), „*Tisovaya krovat' Svyatoslava*” (Iz real'nogo kommentariya k „Slovu o polku Igoreve”), „Trudy Otdela drevnerusskoy literatury AN SSSR”, 17, s. 323–326.
- Sébillot P. (1906), *Le folk-lore de France*, t. III, *La faune et la flore*, Librairie Orientale & Américaine, Paris.
- Seneta W., Dolatowski J., Zieliński J. (2021), *Dendrologia*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa, <https://doi.org/10.53271/2021.025>
- Siek B., Ryś A., Send Anand J. (2013), *Najbardziej popularne trucizny świata grecko-rzymskiego*, „Przegląd Lekarski”, 70(8), s. 643–646.
- Słowo o wyprawie Igora* (2008), oprac. A. Sarwa, Armoryka, Sandomierz.
- Słupecki L.P. (2003), *Mitologia skandynawska w epoce wikingów*, Nomos, Kraków.
- Smakosz A.K. (2021), *Cis europejski – drzewo o janusowym obliczu*, „Pharmacopola”, 1, s. 8–11.
- Šmitek Z. (2011), *Kulturnozgodovinska pričevanja dreves*, „Acta Histriae”, 19(3), s. 571–586.
- Solberg B. (2005), *Turned and Coopered Vessels of Wood in Late Roman and Migration Period Graves in Norway*, [w:] H.-J. Hasler (red.), *Neue Forschungsergebnisse zur Nordwesteuropäischen Frühgeschichte unter besonderer Berücksichtigung der altsächsischen Kultur im heutigen Niedersachsen*, Isensee, Oldenburg (Studien zur Sachsenforschung, 15), s. 421–436.
- Spausta W. (1893), *Cis (Dokończenie)*, „Sylwan”, 11(12), s. 543–553.
- Stępnik T. (2004), *Rośliny trujące i szkodliwe dla koni*, „Przegląd Hodowlany”, 72(6), s. 24–27.
- Stępnik T. (1996), *Średniowieczne wyroby drewniane z Ostrowa Lednickiego – analiza surowcowa*, „Studia Lednickie”, 4, s. 261–296.
- Stępnik T. (2014), *Wczesnośredniowieczne zabytki drewniane z Wolina w świetle analizy surowcowej*, [w:] B. Stanisławski, W. Filipowiak (red.), *Wolin wczesnośredniowieczny*,



- t. II, Fundacja na Rzecz Nauki Polskiej; Polska Akademia Nauk. Instytut Archeologii i Etnologii; Wydawnictwo Trio, Warszawa, s. 171–194.
- Stępnik T. (2019), *Wykorzystanie surowca drzewnego*, [w:] K. Zamelska-Monczak (red.), *Santok. Strażnica i klucz Królestwa Polskiego. Wyniki badań z lat 1958–1965*, Polska Akademia Nauk. Instytut Archeologii i Etnologii, Warszawa, s. 227–241.
- Surmely F. (2003), *Les poisons de chasse dans les sociétés préhistoriques des pays tempérés*, [w:] Y. Miras, F. Surmely (red.), *Gestion des paléoenvironnements et stratégies d'exploitation des milieux de moyenne montagne. Actes du séminaire international de Pierrefort, juin 2003*, Annales Littéraires, Besançon, s. 51–59.
- Syreniusz S. (1613), *Zielnik Herbarzem z języka Łacinskiego zowią*, Bazyli Skalski, Kraków.
- Szcześniak K. (2008), *Świat roślin światem ludzi na pograniczu wschodniej i zachodniej Słowiańszczyzny*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk.
- Szot-Radziszewska E. (2005), *Sekrety ziół. Wiedza ludowa, magia, obrzędy, leczenie*, Wydawnictwo Trio, Warszawa.
- Szot-Radziszewska E. (2007), *Stosowanie roślin o właściwościach odurzających w polskiej tradycji ludowej w XIX i XX wieku*, [w:] B. Kuźnicka (red.), *Historia leków naturalnych*, t. VI, *Rośliny odurzające w polskiej literaturze naukowej XIX wieku*, Polska Akademia Nauk. Instytut Historii Nauki, Warszawa, s. 83–102.
- Szydłowski J. (1984), *Naczynia drewniane w późnej starożytności na ziemiach polskich*, Uniwersytet Śląski, Katowice.
- Świdzki J. (1966), *Produkcja wyrobów bednarskich*, Wydawnictwo Przemysłu Lekkiego i Spożywczego, Warszawa.
- Tekol Y. (2007), *The Medieval Physician Avicenna Used an Herbal Calcium Channel Blocker, Taxus baccata L.*, „Phytotherapy Research”, 21, s. 701–702, <https://doi.org/10.1002/ptr.2173>
- Thomas P.A., Polwart A. (2003), *Taxus baccata L.*, „Journal of Ecology”, 91, s. 489–524, <https://doi.org/10.1046/j.1365-2745.2003.00783.x>
- Tiwary A.K., Puschner B., Kinde H., Tor E.R. (2005), *Diagnosis of Taxus (Yew) Poisoning in a Horse*, „Journal of Veterinary Diagnostic Investigation”, 17(3), s. 252–255, <https://doi.org/10.1177/104063870501700307>
- Tomičić Ž. (2002), *Vjedrice hrvatskog ranog srednjovjekovlja*, „Histrina Antiqua”, 6, s. 149–166.
- Uzquiano P., Allué E., Antolín F., Burjachs F., Picornel L., Piqué R., Zapata L. (2015), *All about Yew: on the Trail of Taxus baccata in Southwest Europe by Means of Integrated Palaeobotanical and Archaeobotanical Studies*, „Vegetation History and Archaeobotany”, 24(1), s. 229–247, <https://doi.org/10.1007/s00334-014-0475-x>
- Valleé A. (2016), *La pratique funéraire du dépôt de seaux en bois à la période mérovingienne: un état de la question en Gaule du Nord-Ouest*, „Archéologie médiévale”, 46, s. 33–56, <https://doi.org/10.4000/archeomed.2777>
- van der Veen M. (2014), *The Materiality of Plants: Plant–people Entanglements*, „World Archaeology”, 46(5), s. 799–812, <https://doi.org/10.1080/00438243.2014.953710>
- Vidal M. (1976), *Le seau de bois orné de Vieille-Toulouse (Haute-Garonne). Etude comparative des seaux de la Tène III*, „Gallia”, 34(1), s. 167–200, <https://doi.org/10.3406/galia.1976.1548>

- Vogler P. (1902–1903), *Die Eibe (Taxus baccata L.) in der Schweiz*, „Jahrbuch der St. Gallischen Naturwissenschaftlichen Gesellschaft”, 44, s. 436–486.
- Wamers E. (1994), *König im Grenzland. Neue Analyse des Bootkammergrabes von Haidaby*, „Acta Archaeologica”, 65, s. 1–56.
- Wamers E. (1998), *Insular finds in Viking Age Scandinavia and the state formation of Norway*, [w:] C. Howard, M. Ni Mhaonaigh, R. Ó Floinn (red.), *Ireland and Scandinavia in the Early Viking Age*, Four Courts Press, Dublin, s. 37–72.
- Wilson Ch.R., Hooser S.B. (2007), *Toxicity of Yew (Taxus spp.) Alkaloids*, [w:] R.C. Gupta (red.), *Veterinary Toxicology. Basic and Clinical Principles*, Elsevier, Philadelphia, s. 929–935, <https://doi.org/10.1016/B978-012370467-2/50171-1>
- Wilson Ch.R., Sauer J.-M., Hooser S.B. (2001), *Taxines: A Review of the Mechanism and Toxicity of Yew (Taxus spp.) Alkaloids*, „Toxicon”, 39, s. 175–185, [https://doi.org/10.1016/S0041-0101\(00\)00146-X](https://doi.org/10.1016/S0041-0101(00)00146-X)
- Wrzesińska A., Wrzesiński J. (2005), *Naczynie drewniane z wczesnośredniowiecznego grobu w Dziekanowicach*, „Studia Lednickie”, 8, s. 167–174.
- Wrzesiński J. (2022), *Zmarli i ich groby na cmentarzysku w Dziekanowicach*, [w:] J. Wrzesiński (red.), *Mortui viventes obligant. Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Dziekanowicach*, Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, Lednica (Biblioteka Studiów Lednickich Fontes, 11), s. 45–232.
- Zabojník J. (2006), *Pohrebisko z obdobia avarskeho kaganátu a včasnostredoveké sídliskové objekty v Čiernom Brode*, „Slovenská archeológia”, 54(2), s. 95–142.
- Zaitz E. (2006), *Drewniane wiadro (naczynie klepkowe) z żelaznymi okuciami*, [w:] E. Firlet (red.), *Kraków w chrześcijańskiej Europie X–XIII w. Katalog wystawy / Krakow in christian Europe, 10<sup>th</sup>–13<sup>th</sup> c. Catalogue of the exhibition*, Muzeum Historyczne Miasta Krakowa, Kraków, s. 291.
- Zamelska-Monczak K. (2015), *Ceramic and Wooden Containers*, [w:] A. Buko (red.), *Bodzia. A Late Viking-Age Elite Cemetery in Central Poland*, Brill, Leiden–Boston, s. 288–303, [https://doi.org/10.1163/9789004281325\\_016](https://doi.org/10.1163/9789004281325_016)
- Zamelska-Monczak K. (2016), *Naczynia z gliny i drewna* [w:] A. Buko (red.), *Bodzia. Elitarny cmentarz z początków państwa polskiego*, Polska Akademia Nauk. Instytut Archeologii i Etnologii, Warszawa, s. 265–275.
- Zaraś-Januszkiewicz E. (2016), *Drzewo w krajobrazie kulturowym*, Wydawnictwo Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego, Warszawa.
- Zarzyński P., Tomusiak R. (2019), *Cis pospolity (Taxus baccata L.) z Henrykowa Lubąńskiego – wątpliwości co do rzeczywistego wieku najstarszego drzewa Polski*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Dendrologicznego”, 67, s. 49–52.
- Zeman J. (1956), *Dřevěná věderka doby římské a otázka jejich dalšího vývoje*, „Pamatky archeologické”, 47, s. 86–104.
- Ziółkowska M. (1983), *Gawędy o drzewach*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa.
- Zürcher E. (1998), *Die Eibe in der Mythologie und in der Volkskunde. Versuch einer Annäherung*, „Schweizerische Zeitschrift für Forstwesen”, 149(5), s. 313–327.

## Summary

Paleobotanical analyzes indicate that among the stave vessels recorded in burials from Polish lands, the majority are specimens made of yew wood (14 buckets). The frequent equipping of burials with yew vessels is confirmed in many European areas and is not limited only to the early Middle Ages. This observation raises the question about the reasons why this type of raw material was preferred. The reasons should be sought in the favorable technological and operational parameters of yew wood, manifested in its durability and resistance to changing humidity conditions. After appropriate processing, it ensured the strength and tightness of the vessel. An eye-catching color was also important, increasing the visual value of the container. However, there are indications that the belief, magic and symbolic content associated with the yew, a tree evoking associations with death, mourning and extra-temporal reality, as well as with permanence and immortality, may have been of primary importance. We have evidence of this in many cultures. This was related to the biological properties and habitat preferences of yew. Almost all parts of this long-lived and durable tree are highly toxic. Therefore, one wonders whether vessels made of this material could have served as utility vessels. Numerous remains of early medieval vessels and other everyday items from Polish lands, made of yew wood, rather exclude the possibility of their significant harm to human health. This is confirmed by the results of specialized analyses, although the need for further complementary research is indicated. The connotations of yew with the afterlife sphere particularly well determine the usefulness of yew vessels in funeral rituals, not only – like other vessels placed in graves – in the cult of the dead, but also as a determinant of the status of the buried person. Thanks to their handy size and functionality, and especially the special and valuable wood, these containers were suitable for consuming meals or drinks on the tables of representatives of privileged classes.

**Keywords:** European yew (*Taxus baccata* L.), stave-built vessels, posthumous equipment, vessels in graves, funeral rituals, yew wood, yew tree symbolism, apotropaic meaning, early Middle Ages

**Tomasz Kurasiński**

Polska Akademia Nauk

Instytut Archeologii i Etnologii

Ośrodek Badań nad Dawnymi Technologiami w Łodzi

e-mail: t.kurasinski@iaepan.edu.pl